

Yayın Geliş Tarihi: 23.05.2023

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 11-52.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Aralık 2022-Mayıs 2023 tarihleri arasında Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, 2020 yılında cereyan eden savaşı sonlandıran Kasım 2020 ateş-kes anlaşmasının üzerinden geçen yaklaşık iki buçuk yıla rağmen hala öngörülen barış anlaşmasının imzalanamamış olmasının nedenleri ve bu yönde süregelen girişimler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve başlatılan normalleşme sürecindeki gelişmeler ele alınmaktadır.*

Rusya'nın Ukrayna'ya karşı giriştiği savaşta öngördüğü hedeflere ulaşamaması, savaşın uzaması, Batı'nın aktif biçimde Ukrayna'yı desteklemesiyle savaşın uzun vadeli bir yıpratma savaşına dönüşmesi, dolayısıyla Rusya'nın askeri zaafiyetinin de ortaya çıkması, Batı'nın Rusya'yı daha da zora sokmak ve zaafiyetini pekiştirmek amacıyla Rusya'nın geleneksel olarak mutlak güdümünde olduğu bilinen Ermenistan üzerinden Güney Kafkaslarda yeni bir cephe açabilmek üzere Ermenistan-Azerbaycan barış sürecinde başat rol üstlenme girişimleri dönem içinde bölgeye damgasını vurmuştur. Batı'nın bu şekilde Rusya'yı bölgeden uzaklaştırma ve nüfuz alanı oluşturma olasılığı karşısında, Güney ve Doğu ulaşımını sağlayan hayati çıkarlarının bulunduğu ve yumuşak karnı olarak tanımlanan bu bölgeye yönelik gelişmeler Rusya tarafından kuşkusuz tehdit olarak algılanmıştır. Bu süreçte Ermenistan'ın ikili tutumu ve bağlılıklarını değiştirme potansiyeli Rusya için ciddi bir endişe kaynağı olmuştur.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Bölgenin Rusya-Batı rekabetinde yeni bir odak noktası haline gelmesinden rahatsızlık duymak bir yana, bu gelişmeyi avantaja dönüştürmek peşinde koşan Ermenistan, bölgede farklı hesapları ve çıkarları bulunan tarafları kullanarak savaş sonrası kayıplarını en aza indirmek, hatta yeni kazanımlar sağlamak amacıyla nihai barış anlaşması imzalanması sürecini sürüncemede bırakacak bir yaklaşımı benimsemiştir. Karabağ konusu ve sınırların tespiti başlıca uyumsuzluk unsuru olarak ön plana çıkmıştır.

İç politikada da benzer bir ikili yaklaşım sürdürülmüştür. Yönetim bir yandan barışçı ve liberal ilkeleri savunurken, diğer taraftan radikal ve terör geçmişi tescilli Taşnaksutyun-EDF güdümündeki, sayıca çok az ancak militan bir muhalefetin ve bunların Diasporadaki yönlendirici ve finansörlerinin etkinliklerini kendilerini engelleyen bahane olarak kullanılabilmiştir. Eçmiadzin Katolikosluğunun da muhalefet çizgisindeki eylem ve söylemi de kuşkusuz yönetimin hareket serbestisini kısıtlayan bir unsur olmuştur.

Türkiye ile ilişkiler normalleşme süreci içinde ilerlemeye devam etmiş, ancak iniş ve çıkışlar göstermiştir. Türkiye'deki 6 Şubat deprem felaketi Ermenistan'ın insani yardım girişimi, Türkiye'nin bu amaçla Alişan karayolu sınır kapısını açması, Ermenistan Dışişleri Bakanının ziyareti ile ileri ve dostça bir düzeye ulaşırken, Erivan'da radikal Ermeni milliyetçisi terörizmi kutsayan bir anıtın açılması gerçekte Türk ve Türkiye karşıtı hissiyat ve yaklaşımda hiçbir değişikliğin olmadığını bir kez daha göz önüne sermiştir. Ermenistan'ın bu genel hissiyat ve yaklaşımında Batı'dan ve dinsel dayanışmadan da destek, hatta teşvik gördüğü yadsınmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Lavrov, Blinken, Michelle, Scholz, Bono, Vardanyan, Laçın Koridoru, Zangezur Koridoru, Nemesis Anıtı

Abstract: *This article covers internal and international developments of Armenia, the background to why the peace agreement envisaged and outlined in the cease-fire agreement of November 2020 could not be realized in the two and half years that elapsed, how the current efforts proceed and relations between Türkiye and Armenia in the light of the normalization of relations process in the period of December 2022-May 2023.*

Russia's war against Ukraine failing in its aim of a quick victory, the prolongation of the war and its transformation into a war of attrition with the active and substantial support of the West has revealed the military deficiency of Russia. The West, seeking other means of pressing and further jeopardizing Russia, has seen the opportunity in approaching Armenia, an ally and

traditionally under very tight reins of Russia, to broker the peace agreement with Azerbaijan and eventually drive Russia away and to establish its own domain. Russia too has recognized this development as a threat in a region, seen as vital for its connectivity with the South and the East and considered to be its soft belly. Armenia's ambivalence and potential for shift of allegiances have become a serious concern for Russia.

The region becoming a new flash point in the West-Russia adversity has not caused discomfort in Armenia. To the contrary, Armenia appears to have seen an advantage in dealing with parties with varying interests and calculations in the region so as to minimize its losses in the 2020 war and possibly make new gains. This expectation has led to the procrastination of the formulation and signing of the peace agreement. Karabakh and the issue of the delimitation of the borders have come to the fore as major obstacles.

A similar duality is witnessed in internal politics. On the one hand advocating peaceful and liberal principles, the Armenian administration has found a passable excuse for restraint in those principles due to the activities and actions of the very small but vociferous opposition guided and directed by the radical Dashnaktsutyun-ARF party with a dark terrorism record and their sponsors and financiers in the Diaspora. The attitude and sermons of the Catholicosate of Etchmiadzin very much in line with the radical opposition has been another factor in restraining the administration.

Relations with Türkiye have moved within the framework of the normalization process, albeit experiencing sharp ups and downs. Armenia's humanitarian assistance following the earthquake disaster of 6 February in Türkiye, the opening of the border crossing for Armenian vehicles to this end, the visit of the Armenian Minister of Foreign Affairs to Ankara and to the disaster area have raised the hope for good-neighborly and compassionate relations. However, immediately after, the inauguration of a monument in the capital city of Yerevan consecrating radical Armenian nationalist terrorism has once again confirmed that there is no change in the anti-Turk or Türkiye sentiments and policies. It cannot be denied that these sentiments and policies enjoy the support, even encouragement of the West and religious solidarity.

Keywords: Pashinyan, Mirzoyan, Lavrov, Blinken, Michelle, Sholz, Bono, Vardanyan, Lachin Corridor, Zangezur Corridor, Nemesis Monument

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Azerbaycan'ın mutlak zaferiyle sonuçlanan 2020 Karabağ Savaşının yaralarının ve yarattığı bunalımın geride bırakılamaması, yeni bir başlangıç adımının bir an önce atılamaması genel bir bezginliğin ve karamsarlığın sürmesine neden olmuştur. İç politikanın ana gündem maddesini barış anlaşmasının koşulları oluşturmuş, muhalefetin tüm eleştirileri bu konuda yoğunlaşmıştır.

Eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan döneminde polis gücünü doğrudan kendisine bağlamak üzere lağvedilen İçişleri Bakanlığı 9 Ocak'ta yeniden kurulmuş ve bakan olarak Paşinyan'ın çocukluk arkadaşı Vahe Ghazaryan atanmıştır.¹ Bakanlığın yetki alanına emniyet teşkilatının yanı sıra, kurtarma ve göçmen işlemleri de eklenmiştir.

Muhalefeti oluşturan 35 milletvekilinin Nisan 2022'de başlattığı meclis oturumlarına katılmama boykotunun devam etmesine rağmen, meclis çoğunluğuna sahip iktidar partisi, yasa gereği bunların milletvekilliklerini düşürme yetkisini kullanmaktan kaçınmıştır.

19 Ocak'ta bir askeri barakada çıkan yangında on beş asker hayatını kaybetmiş, üçü ağır, yedi asker de yaralanmıştır.² Bu Ermenistan tarihinde, savaş dışı en büyük asker kaybı olmuştur. Askeri makamlar ve yönetim kamuoyunda ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

Ermenistan'ın diaspora uzmanlarından devlet kurumlarında ve yönetimde yararlanmak üzere 2020 yılında başlattığı programın üçüncü toplantısı 6 Şubat'ta yapılmıştır. Başbakan Nikol Paşinyan'ın açılış konuşmasını yaptığı toplantıda Diaspora İşleri Yüksek Komiseri kaydedilen gelişmeleri anlatmış ve halen 24 değişik kurumda 50 uzmanın görevli olduğunu söylemiştir.³ 10 Mart'ta ise, "Gelecek Ermeni Toplantısı" adı altında Erivan'da ilk pan-Ermeni hemşeriler meclisi oturumu düzenlenmiştir. Yaklaşık iki yüz katılımcının yer aldığı toplantıda, "tarihi sorumluluk", "Ermenistan-Diaspora birliği", "artan nüfus" konuları görüşülmüştür⁴.

1 Siranush Ghazanchyan, Vahe Ghazaryan appointed Armenia's Minister of Interior," *Public Radio of Armenia*, 9 Ocak 2023, <https://en.armradio.am/2023/01/09/vahe-ghazaryan-appointed-armenias-minister-of-interior/>.

2 "Armenian soldiers die in fire blamed on heater lit with petrol," *BBC News*, 19 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/news/world-europe-64329367>.

3 "We must make efforts to ensure efficiency and development. PM Pashinyan receives participants of "iGorts" program," *ArmenPress*, 6 Şubat 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1103473.html>.

4 Mane Babajanyan, "The Convention of the Future Armenian held in Yerevan," *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2023/03/15/the-convention-of-the-future-armenian-held-in-yerevan/>.

Yönetim Taşnaksutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) partisinin Fransa'daki gençlik kolu başkanı bir Ermeni militanın daha ülkeye girişini Ocak ayında istenmeyen kişi olarak engellemiştir. Bu ülkeye girişi engellenen dördüncü EDF militanı olmuştur⁵. Ermenistan EDF partisi 6 Şubat'ta Erivan'da Uluslararası EDF Gençlik Konferansının açılışını yapmıştır. Konferansa 14 ülkeden 33 kuruluşun katıldığı belirtilmiştir. Bu ülkeler Ermenistan, Suriye, Lübnan, İran, Kanada, ABD, Yunanistan, Hollanda, İsveç, Fransa, Avustralya ve Güney Amerika ülkeleri olarak sıralanmıştır.

Bir ay sonra, 6 Mart'ta EDF 132'nci kuruluş yıldönümü kutlanmış, Batı Amerika Birleşik Devletleri Merkez Komitesinin düzenlediği ve radikal, hamasi Ermeni görüşlerinin dile getirildiği program Ermenistan televizyon kanallarından da naklen yayınlanmıştır. Keza Mart ayında Ermenistan'ın Başbakanına bağlı Diaspora Yüksek Komiseri ABD'nin Doğu bölgesinde Ermeni diaspora temsilcileri ile toplantılar yapmıştır. Temasları sonrasında yayınladığı basın açıklamalarında Yüksek Komiser "Ermeni davasını etkili biçimde savunabilmek için seçimle gelmiş Ermeni-Amerikalı yetkililer arasında iş birliği ihtiyacını" dile getirmiş ve "Diasporanın kaynaklarını Ermenistan'ı ve Artsakh'ı [Karabağ'daki sözde Ermeni devleti] desteklemek üzere daha etkili kullanabilmek için Diaspora içinde birlik ve işbirliği ihtiyacını görüştük" demiştir.⁶ Yüksek Komiserin ziyareti ve temasları EDF tarafından eleştirilmiştir.

Ermeni Apostolik Kilisesinin dört idari merkezinden biri olan Eçmiadzin Katolikosluğunun ruhani lideri Katolikos II. Karekin, 14 Şubat'ta bir gazeteye verdiği mülakatta yönetimle ilişkilerinin mesafeli ve münhasıran protokoller nitelikte olduğunu, aralarında anlaşmazlık bulunduğunu yadsımayacağını söylemiştir. II Karekin defalarca Paşinyan'ı ve yönetimi Türkiye'ye ve Azerbaycan'a tavizkar davranmakla suçlamış, istifasını istemiş, "Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin hakkının müzakereye açık olmadığını" savunagelmıştır. Paşinyan ve hükümet üyeleri de Katolikosun yönettiği Noel ve Paskalya ayinlerine katılmayı boykot etmiş, Katolikosu resmi ve milli gün davetlerinden dışlamıştır. Katolikos bu görüş ve düşüncelerini 20 Nisan'da bir kez daha kamuoyuna duyurmuştur. Geçmişte yaptığı Paşinyan'a istifa çağrısının zamanla sınırlı olmadığını, ülkedeki durumun maalesef tehlikeli ve endişe verici olmaya devam ettiğini vurgulamıştır⁷.

5 "Armenian government continues anti-ARF policies toward ARF Youth," *The Armenian Weekly*, 29 Ocak 2023, <https://armenianweekly.com/2023/01/29/armenian-government-continues-anti-arf-policies-toward-arf-youth/>.

6 "Zareh Sinanyan fiddled his violin during visit to eastern US cities while Armenia, Artsakh burned," *The Armenian Weekly*, 11 Mart 2023, <https://armenianweekly.com/2023/03/11/zareh-sinanyan-fiddled-his-violin-during-visit-to-eastern-us-cities-while-armenia-artsakh-burned/>

7 "Catholics on demanding Armenia PM Pashinyan's resignation: Our fatherly exhortation not limited by time," *News.am*, 20 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/755831.html>.

ABD kuruluşu *Freedom House* Mart ayında yayınladığı yıllık dünyadaki özgürlüklerin durumu raporunda, Ermenistan'ın "kısmen özgür" statüsünde değişiklik yapmamış, ancak genel not düzeyinde indirimde bulunmuştur.

Ermenistan'da Ekim 2022'de yapılan nüfus sayımının sonuçları Mayıs başında açıklanmıştır. Daimî nüfus sayısı 2.928.914 olarak verilmiştir. Daimî nüfustan kasıt, daimî ikametgahı Ermenistan olan, yani halen mevcut olan veya sayımda geçici olarak bulunmayan nüfustur. Halihazır nüfusun ise 2.638.917 olduğu kaydedilmiştir. Bu sayı halen devamlı ikamet edenlerle geçici olarak bulunanları kapsamaktadır. Daha önceki nüfus sayımları 2001 ve 2011 yıllarında yapılmış, bu sayılar daimî ve halihazır olarak sırasıyla, 3.213.011-3.002.598 ve 3.018.854-2.871.771 olarak verilmiştir. 2022 yılında 25.000 Ermeni'nin vatandaşlık için başvurduğu, bu sayının 1991 yılından bu yana rekor teşkil ettiği, 2018-2021 yılları arasında yaklaşık 40.000 etnik Ermeni'nin vatandaşlık aldığı kaydedilmiştir.⁸

Ocak ayında açıklanan dış ticaret istatistiklerine göre, Ermenistan'ın ihracatı geçtiğimiz yıl %75,2 artış göstermiştir. Rusya 2 milyar 68 milyon 91 bin dolarla ilk sırada yer almıştır. Sırasıyla, BAE 479 milyon 220 bin dolarla ikinci, Çin 329 milyon 806 bin ile üçüncü gelmiştir. İhracatta en büyük sıçrama 211 kat artarak 4 milyon 757 bine ulaşan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ile olmuştur. Yunanistan da 14 kat artarak 324 milyon dolar olmuştur. Diğer ülkeler arasında, Belarus, Kırgızistan, Litvanya, Gürcistan, İran, İngiltere ve Kore bulunmaktadır. İhracattaki en önemli kalemi 929 milyon 101 milyon dolar ile madenler oluşturmuştur. Diğer kalemleri, 885 milyon 319 bin ile kıymetli ve yarı kıymetli taşlar, 615 milyon dolar ile motorlu araçlar ve parçaları teşkil etmiştir.⁹

Ekonomiye ilişkin açıklanan, bağlantılı diğer bir veri de bütçedeki en büyük vergi gelirinin 360 milyon dolar ile Zangezur bakır işletmelerinden kaynaklanmasıdır. Bu Ermenistan bütçe gelirlerinin %7,5'ini oluşturmaktadır. Vergi gelirlerinde ikinci sırayı yaklaşık 110 milyon dolarla Rus Gazprom şirketi, üçüncü sırayı da 90 milyon dolarla tütün şirketi almıştır.

8 "Armenia's permanent population is 2,928,914, according to new census," *ArmenPress*, 2 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110018.html#:~:text=Armenia's%20permanent%20population%20is%202%2C928%2C914%2C%20according%20to%20the%202022%20census.were%20released%20earlier%20this%20week.>

9 "Armenia's foreign trade turnover in January 2023 increased by 93.8% to nearly \$1.3 billion," *Arka News Agency*, 6 Mart 2023, http://arka.am/en/news/business/armenia_s_foreign_trade_turnover_in_january_2023_increased_by_93_8_to_nearly_1_3_billion/.

2018 yılında çevrecilerin protestoları üzerine kapatılan, bir Kanada firması tarafından işletilen Amulsar altın madeni ocaklarının tekrar işletmeye açılması 22 Şubat'ta kararlaştırılmıştır.¹⁰

Ukrayna savaşı nedeniyle on binlerce Rus vatandaşının paralarını Ermenistan bankalarına getirdiği, Merkez Bankası verilerine göre, bir yıl önce 865 milyon olan Rusya'dan para transferinin 2022 yılında toplam 3,5 milyar dolara ulaştığı, ABD'den transferlerin 670 milyon dolar ile ikinci sırada yer aldığı kaydedilmiştir.¹¹

Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası tarafından Ocak ayında yapılan açıklamada, Ermenistan özel sektörüne, KOBİ'lerde ve telekomünikasyon alanında kullanılmak üzere 117 milyon Avro verildiği belirtilmiştir.

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

İki ülke arasındaki savaş sona erdiren 2020 Moskova ateş-kes mutabakatının üzerinden iki buçuk yıl geçmesine rağmen barış anlaşması imzalanması aşamasına gelinememesi bölgedeki belirsizliği ve gerginliği artırmış, Ukrayna'daki savaşın da bir türevi haline gelerek, Rusya'ya karşı yeni bir cephe oluşturabilmek saiki de dahil olmak üzere, dış müdahalelere açık bir ortam yaratmıştır.

Azerbaycan savaş kazanımlarını pekiştirmek üzere barış anlaşması imzalanmasına öncelik verirken, Ermenistan Karabağ'da ve kısmen bununla da bağlantılı olarak tartışmalı sınırların belirlenmesinde kazanımlar elde edebilmek üzere, değişmekte olan siyasi şekillenme ve uluslararası destek beklentisiyle konuyu sürüncemede bırakmakta yarar görmüştür. Karabağ'da yaşayan Ermeni azınlığın statüsü ve Ermenistan'dan Karabağ'a ulaşım ve Laçın Koridoru konuları döneme damgasını vurmuştur.

Azerbaycan'ın sınır ötesi toprağı Nahçıvan'a Ermenistan üzerinden "Zangezur Koridoru" ile ulaşmasına Ermenistan'ın rasyonel olmayan iddia ve gerekçelerle itiraz etmesine karşılık Azerbaycan tepkisini, adım adım, benzer bir işlev gören Laçın Koridoru üzerinde gösterme yoluna gitmiştir. 12 Aralık'ta çevreci Azerbaycan sivil toplum temsilcileri bölgedeki maden ocaklarına itirazla yolu

10 Arshaluis Mgderyan "Armenia restarts controversial gold mine," *Eurasianet*, 27 Şubat 2023, <https://eurasianet.org/armenia-restarts-controversial-gold-mine>.

11 "Russia-Ukraine war: 2022 witnesses a fourfold growth in money transfers from Russia to Armenia," *Ampop Media*, 27 Nisan 2023, <https://ampop.am/en/transfers-from-russia-to-armenia-increased-4-times/>.

kapatmıştır.¹² Başbakan Paşinyan yolun açık tutulmasının Rus Barış Gücü askerlerinin sorumluluğunda olduğunu beyan ederek gelişmeden Rusya'yı sorumlu tutmuştur. Daha da ileri giderek, eğer Rusya bunu sağlayamıyorsa, Karabağ'a uluslararası bir barış gücünün konuşlandırılması çağrısında bulunmuştur. Rusya Devlet Başkanlığı Sözcüsü, Azerbaycan'ın rızası olmadan Birleşmiş Milletlerin (BM) Karabağ'a ilave bir barış gücü gönderemeyeceğini kaydetmiştir¹³.

Ermenistan konuyu BM Güvenlik Konseyine taşımıştır. Burada ABD, Fransa ve Rusya yolun derhal açılmasını istemiştir. Ancak Güvenlik Konseyi üyeleri ortak bir karar metni üzerinde anlaşamamışlar, Fransa'nın hazırladığı taslak kabul görmemiştir.¹⁴ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, Rusya'nın karşı çıktığı Fransız diplomatik girişimlerine övgü yağdırmaktan kaçınmamıştır. Başbakan Paşinyan da Rusya'yı ve eski Sovyet müttefiklerini üyesi buldukları Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) çerçevesinde kendilerini desteklemedikleri için eleştirmiştir. Ermenistan 17 Ocak'ta, Karabağ yolunun kapatılması nedeniyle ortaya çıkan insani durumu görüşmek üzere Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Daimi Konseyini özel bir toplantıya çağırılmış, Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan burada Azerbaycan'ı etnik temizlik niyetiyle suçlamıştır¹⁵.

1 Ocak'ta Rusya Savunma Bakanlığı KGAÖ "Yıkılmaz Kardeşlik-2023" yıllık askeri tatbikatının Ermenistan'da yapılacağını açıklamıştır. Paşinyan 10 Ocak'ta düzenlediği basın toplantısında bu tatbikatın bu yıl Ermenistan'da yapılmasının uygun olmayacağını duyurmuştur. Toplantıda Paşinyan'a, örgüte yaptığı eleştiriler ışığında, Ermenistan'ın örgütten çıkma olasılığı sorulmuştur. Paşinyan bu soruya şu anlaşılmaz yanıtı vermiştir: "Ermenistan'ın örgütten ayrılacağını söyleyebilir miyiz? Belki de örgüt Ermenistan'dan ayrılacaktır. Bölgedeki mevcut durum örgütün Ermenistan'dan ayrılmasını çağırıyor mu?"¹⁶ Paşinyan aynı toplantıda anlaşılması zor bir başka söylemde daha bulunmuştur: "Azerbaycan, saldırganlığına gerekçe olarak, Rusya'nın ve

12 "Protests of Azerbaijani eco-activists continue on Khankandi-Lachin road?," *Report.az*, 9 Şubat 2023, <https://report.az/en/karabakh/protests-of-azerbaijani-eco-activists-continue-on-khankandi-lachin-road/>.

13 "UN mission on Lachin corridor only possible with consent of Azerbaijan, Armenia, says Russia," Anadolu Agency, 8 Şubat 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/un-mission-on-lachin-corridor-only-possible-with-consent-of-azerbaijan-armenia-says-russia/2812026>.

14 "Despite 'Glimmer of Hope' in Armenia, Azerbaijan Conflict, Escalating Tensions Threaten to Derail Fragile Progress, Senior Official Tells Security Council," *United Nations*, 20 Aralık 2022, <https://press.un.org/en/2022/sc15154.doc.htm>

15 "Ararat Mirzoyan met with the US co-chair of the OSCE Minsk Group, Louis Bono," *Radar.am*, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553468329/>.

16 Joshua Kuchera, "Armenia refuses to host CSTO exercises," Eurasianet, 10 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-refuses-to-host-csto-exercises>.

Ermenistan'ın kendisine karşı ortak hareket hazırlığı iddiasında bulunmaktadır. Bu durumda, Rusya sadece Ermenistan'ın güvenliğini garanti edememekle kalmıyor, Ermenistan için bir güvenlik tehdidi de oluşturuyor¹⁷". Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca 10 Mart'ta yapılan açıklamada bu doğrultuda bir adım daha atılmış ve Ermenistan'ın KGAÖ içinde kendisine tahsisli Genel Sekreter Vekili kotasından vazgeçtiği duyurulmuştur.

Rusya karşıtı bir başka söylemi de Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigoryan başlatmış, Rusya'nın Ermenistan'ı Belarus ile "birlik devletine" katılması ve Azerbaycan'a Nahçıvan'a ulaşım için egemen bir koridor açılması için baskıda bulunduğu iddialarını kamuoyunda dile getirmiştir.¹⁸ Rusya Dışişleri Bakanlığı buna sert tepki göstermiş ve bu iddiaların kanıtlanmasını istemiştir¹⁹. Paşinyan burada da devreye girmiş ve kendilerine bu yönde resmi bir teklif gelmediğini, Grigoryan'ın muhtemelen gayri resmi temaslarında bazı işaretler aldığını, gerçeklerin de her zaman kanıtının bulunamayacağını söylemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 20 Ocak tarihli basın toplantısında bu iddia ve söylemlerin saçma sapan olduğunu alaycı bir dille yalanlamıştır.

Karabağ'daki duruma ilişkin dikkat çekici bir gözlem Ukrayna'dan gelmiştir. Başkanlık ofisinden bir yetkili, Karabağ'daki sözde Ermeni yönetiminin Rusya'nın bir kuklası olduğunu, konunun yanlış bilgilerle kriz haline getirildiğini, örneğin Karabağ'daki Ermeni nüfusun 120.000 olarak her vesileyle tekrarlandığını oysa bu sayının 40.000'den fazla olması ihtimali bulunmadığını, yani en iyimser hesaplama nüfusun üç misli fazla gösterildiğini, yönetime getirilen eski Rus oligarkı Ruben Vardanyan için hesaplanan nihai makamın Ermenistan Başbakanlığı olduğunu ileri sürmüştür²⁰.

Ermenistan'ın görevinden istifa edip ülke dışına çıkan eski Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan'ın ABD'de yayınlanan *Time* dergisinde 12 Ocak'ta Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu işleyen bir makalesi yayınlanmıştır²¹. Burada dikkat çeken makalenin içeriği değil, Paşinyan'ın istifa baskısı altında

17 Kuchera, "Armenia refuses to host CSTO exercises."

18 "Armenia 'Forced To Join Russia-Belarus Union'," Azatutyun, 27 Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32195524.html>.

19 "Kremlin slams 'provocative' Armenian claims about 'being forced to' join Russia-Belarus union state," Anadolu Agency, 27 Aralık 2022, <https://www.aa.com.tr/en/world/kremlin-slams-provocative-armenian-claims-about-being-forced-to-join-russia-belarus-union-state/2774043>.

20 Joshua Kuchera, "Ukrainian officials support Azerbaijan in blockade of Karabakh," Eurasianet, 25 January 2023, <https://eurasianet.org/ukrainian-officials-support-azerbaijan-in-blockade-of-karabakh>.

21 Armen Sarkissian, "The Humanitarian Crisis in Nagorno-Karabakh Is a Textbook Example of Ethnic Cleansing," *Time*, 12 Ocak 2023, <https://time.com/6246850/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-lachin-corridor/>.

olduğu ve Vardanyan'ın adının geçtiği bir dönemde alternatif bir isim olarak hatırlatılmasıdır.

Ermenistan yönetiminin Karabağ'daki duruma ilişkin söylemleri ile eylemleri arasındaki çelişki Ermenistan Dışişleri Bakanının 14 Ocak'ta "Artsakh'a" yeni atanan "dışişleri bakanı" ile resmen görüşmesi ve yeni görevinde kutlaması ile bir kez daha yinelenmiştir.

Avrupa Birliği (AB) 23 Ocak'ta, 20 Ekim'de başlayan görevi 19 Aralık'ta sona eren 40 kişilik sivil gözlemci heyetinin yerine, Ermenistan hükümetinin talebi üzerine, içinde 30 polisin de yer alacağı, yüz kişiden oluşan yeni bir gözlemci heyeti gönderme kararı almıştır.²² Heyetin görev süresinin iki yıl olması ve 20 Şubat'ta başlaması öngörülmüştür. Heyetin başkanlığını bir Alman Federal Polis yetkilisinin yapacağı duyurulmuştur. Almanya'nın ayrıca 15 polis ve sivil personel vereceği belirtilmiştir. Almanya'nın bölgeye aktif ilgi duymaya başladığı Alman hükümetinin bu konuda yaptığı resmî açıklama ile resmen belirginleşmiştir.

Azerbaycan ve Rusya, AB'nin bu girişiminden duydukları memnuniyetsizliklerini ifade etmiştir. Rusya bu girişimi Rusya'nın barış çabalarını baltalayıcı bir hareket ve AB'nin bölgede nüfuz kurma hevesi olarak nitelendirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov bir alternatif olarak KGAÖ heyetinin görevlendirilmesini önermiştir. Ermenistan bu öneriye resmen olumsuz bir yanıt vermemekle beraber, mesafeli davranmıştır. Bu çerçevede Paşinyan, AB'den farklı olarak, KGAÖ'nün üyesi Ermenistan'ın mevcut sınırlarını tanımadığını ileri sürmüştür.

Paşinyan, 16 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada Azerbaycan'a barış anlaşmasına ilişkin yeni bazı öneriler sunduklarını söylemiş, ancak bunların içeriğine ve Azerbaycan'ın Mart 2022'de teklif ettiği esaslarla ne ölçüde uyumlu olduğuna değinmemiştir. Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan'ın bu kapsamda ifade ettiği, barış anlaşmasında mutlaka Karabağ konusunun ele alınması ve Karabağ Ermenilerinin "uluslararası bir mekanizma" çerçevesinde Azerbaycan ile doğrudan müzakere süreci başlatması önerisi Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından şiddetle reddedilmiş, Ermenistan'ın hala Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabullenemediği ifade edilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan vatandaşı olduklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan yetkilileri Şubat sonu ve Mart başında Karabağ Ermenilerinin temsilcileri ile

22 Arshaluis Mgdesyanyan, "EU approves new monitoring mission for Armenia, over Russian and Azerbaijani objections," Eurasianet, 25 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/eu-approves-new-monitoring-mission-for-armenia-over-russian-and-azerbaijani-objections>.

iki kez Karabağ'da Rus Barış Gücü karargahında bir araya gelerek görüşmüştür.²³ Ancak tarafların görüşmelerin içeriğine ilişkin açıklamaları karşılıklı olarak reddedilmiştir. 5 Mart sabahı ise bölgede bir çatışma yaşanmış, üç Karabağlı Ermeni polis ve iki Azerbaycan askeri hayatlarını kaybetmiştir. Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerine yeni bir toplantının Bakü'de yapılması çağrısına 28 Mart'ta Ermeni temsilcilerden olumsuz yanıt gelmiştir. Neden olarak, toplantının yeri, gündemi ve zamanlaması gösterilmiştir.

16 Mart'ta Paşinyan Azerbaycan'dan barış anlaşmasına ilişkin yeni öneriler aldıklarını duyurmuş, bu şekilde taslak bir anlaşma metninde dördüncü tur görüşmelere başladıklarını belirtmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı 24 Mart'ta bir Mısır haber ajansına verdiği mülakatta, Ermenistan'ın barış anlaşmasına ilişkin talepleri konusunda şunları ifade etmiştir: *devlet sınırlarının tespitinin ana unsurlarının belirlenmesi, askeri birliklerin sınırdan geri çekilmesi ve sınırda askerden arındırılmış bölge oluşturulması, verilen sözlerin yerine getirilmesini sağlamak üzere bir mekanizma kurulması, Karabağ'daki Ermenilerin haklarını ve güvenliğini sağlayacak uluslararası bir mekanizma kurulması.*²⁴

Mart ayında bölgeyi ziyaret eden AB Güney Kafkaslar ve Gürcistan Krizi Özel Temsilcisi Toivo Klaar'ın Bakü'de verdiği bir mülakat Ermenistan'da ciddi rahatsızlık yaratmıştır. Klaar mülakatında şunları belirtmiştir:

“Saydamlık tamamen meşrudur. Laçın Koridorunda ne nakledildiğinin açık olması, saydamlık meşrudur. Biz de Laçın Koridorundan, gerginliği artıracak, askeri amaçlarla veya yasa dışı amaçla mal taşınmasını istemeyiz... Ermenistan'ın görüşüne katılıyorum. Laçın ve Zangezur iki ayrı konudur. Bunlar 2020 mutabakatında ayrı maddelerde yer almıştır. Ancak sonunda her ikisi de görüşmeye, müzakereye açıktır” demiştir. Azerbaycan'ın bu konudaki görüşü açıktır ve en üst düzeyde defalarca ifade edilmiştir: “Eğer Ermenistan Azerbaycan ana topraktan sınır ötesi Nahçıvan'a serbest geçiş tanımak istemiyorsa, o zaman hem Zangezur Koridorunda Ermenistan tarafında hem de benzer şekilde Laçın yolunda Azerbaycan tarafında kontrol noktaları kurulabilir²⁵”.

23 Burç Eruygur, “Azerbaijan invites representatives of Karabakh Armenians for 2nd round of talks,” *Anadolu Agency*, 13 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-invites-representatives-of-karabakh-armenians-for-2nd-round-of-talks/2844376>.

24 “FM briefs Egypt media on details of Armenia proposals forwarded to Azerbaijan,” *news.am*, 23 Mart 2023, <https://news.am/eng/news/751288.html>.

25 “Toivo Klaar: We can have peace between Armenia and Azerbaijan -INTERVIEW,” *APA*, 8 Mart 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/toivo-klaar-we-can-have-peace-between-armenia-and-azerbaijan-interview-398159>.

BM Uluslararası Adalet Divanı 22 Şubat'ta açıkladığı kararda, Ermenistan'ın başvurusu doğrultusunda, Azerbaycan'ın Ermenistan ile Karabağ'ı bağlayan tek yol üzerinde engelsiz trafik akımını sağlamasını istemiştir. Azerbaycan'ın yolun açılması için girişte kontrol noktası kurulması girişimine Ermenistan'ın yanı sıra Rusya da karşı çıkmıştır.

Karabağ'daki sözde Ermeni yönetiminin ikinci sorumlu mevkiine Kasım ayında atanan Vardanyan, bu görevde dört ayını tamamlayamadan, 23 Şubat'ta görevinden alınmıştır. Vardanyan Rusya'ya geri dönmeyeceğini, Karabağ'da mücadelesini kişisel olarak sürdüreceğini duyurmuştur²⁶.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan 22 Mart'ta, Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un 23 Aralık için yaptığı ancak Ermenistan'ın tavır koyması nedeniyle gerçekleşmeyen üçlü görüşme çağrısını bu kez olumlu karşıladığını ve bu görüşmenin yakında yapılabileceğini bildirmiştir.²⁷ Aynı tarihte ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile telefon görüşmesi yapmış, daha sonra ortaya çıktığı üzere, muhataplarını üçlü görüşme için ABD'ye davet etmiştir²⁸. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 12 Nisan'da yaptığı açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan'ın barış anlaşması görüşmeleri için Moskova'ya gelmeyi kabul ettiklerini, toplantının kesin tarihinin bilahare duyurulacağını bildirmiştir.

11 Nisan'da Ermenistan-Azerbaycan kuvvetleri arasında, karşılıklı kayıpların verildiği sınırlı yeni bir çatışma çıkmıştır.²⁹ 23 Nisan'da Azerbaycan tek taraflı olarak Laçın Yolu girişine bir kontrol noktası kurmuştur.³⁰ Ermenistan Başbakanı bu gelişme üzerine, bir kez daha ivedilikle uluslararası bir denetleme misyonunun bölgede konuşlandırılması çağrısında bulunmuştur. ABD, AB, Fransa ve Rusya Azerbaycan'ın tek taraflı girişimini kınamıştır.

Başbakan Paşinyan 18 Nisan'da Parlamentoda yaptığı konuşmada, Karabağ konusunda bir süredir dolaylı olarak dile getirdiği görüşünü daha açıkça ifade

26 "Vardanyan was not fired at Aliyev's request": opinion from Yerevan," *Jam-News*, 23 Şubat 2023, <https://jam-news.net/dismissal-of-ruben-wardanyan/>.

27 "Mirzoyan-Lavrov meeting in Moscow," *Jam News*, 21 Mart 2023, <https://jam-news.net/meeting-of-lavrov-and-mirzoya-in-moscow/>.

28 "Secretary Blinken's Call with Azerbaijani President Aliyev," US Department of State, 21 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-azerbaijani-president-aliyev-11/>; "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan," US Department of States, 20 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-12/>.

29 "Azerbaycan-Ermenistan sınırında çatışma: 3 Azeri asker şehit," *NTV*, 11 Nisan 2023, https://www.ntv.com.tr/dunya/azerbaycan-ermenistan-sinirinda-catisma-3-azeri-asker-sehit,Gz_oG6jT10uP2HeEQz34AQ.

30 "Azerbaijan sets up checkpoints on the Lachin corridor," *EIU*, 27 Nisan 2023, <https://www.eiu.com/n/azerbaijan-sets-up-checkpoints-on-the-lachin-corridor/>.

etmiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kayıtsız şartsız tanıdıklarını ve Azerbaycan ile bu anlayışla barış anlaşması imzalamaya hazır olduklarını resmen beyan etmiştir. Paşinyan Azerbaycan'ın da aynı şekilde Ermenistan'ın Sovyetler Birliği dönemindeki sınırlar içinde 29.800 kilometrekarelik toprak bütünlüğünü tanıması gerektiğini belirtmiştir³¹ (Ermenistan 1990'lardan sonra 75 kilometrekarelik toprağının Azerbaycan tarafında kaldığını, ayrıca 2021 ve 2022 yıllarında da 150 kilometrekarelik toprağının işgale uğradığını iddia etmekte, buna karşılık Azerbaycan da sınırda ve sınır ötesinde çok sayıda köyün Ermeni işgali altında olduğunu ileri sürmektedir). Muhalefetten Karabağ'dan vazgeçildiği söylemiyle gelen eleştiri ve tepkilere karşı, eski yönetimin kabul ettiği Madrid İlkeleri ile zaten bu anlayışı benimsediğini ileri sürmüş, bu ifade de yeni eleştiri ve ithamlara yol açmıştır. Katolikos II. Karekin de 20 Nisan'da basına verdiği bir demeçte, "Artsakh'ın [Karabağ'daki sözde Ermeni devleti] Azerbaycan'ın bir parçası olmasını düşünemiyorum" demiştir. Konunun Ermenistan halkı için en büyük endişe kaynağı olduğunu ifade eden Katolikos, "Artsakh halkının" özgürce ve bağımsız yaşaması bedeli ne olursa olsun korunmalıdır tahrikinden de kaçınmamıştır.

30 Nisan'da Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlıklarınca, tarafların ABD Dışişleri Bakanı ile Vaşinton'da üçlü görüşme için bir araya geleceği bildirilmiştir. Dört gün süreceği bildirilen görüşmeler 1 Mayıs'ta başlamıştır. İlk gün ABD Dışişleri Bakanı Ermenistan ve Azerbaycanlı muhataplarıyla ayrı ayrı görüşmüş, daha sonra üçlü toplanılmış, ilerleyen günlerde Ermeni ve Azerbaycanlı bakanlar ikili, daha sonra tekrar üçlü görüşmüşlerdir. ABD Dışişleri Bakanı Blinken görüşmelerin olumlu geçtiğini ve sonuçtan ümitli olduğunu vurgulamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü de bu iyimserliği tekrarlamıştır. Toplantının sona ermesini takiben Blinken görüşmelerde kayda değer ilerleme kaydedildiğini yazılı bir basın açıklaması ile de duyurmuştur.³² Diğer taraftan, Paşinyan Çekya'da bulunduğu sırada verdiği bir mülakatta 5 Mayıs'ta, Azerbaycan ile aralarındaki temel görüş ayrılıklarının sadece Karabağ değil, sınırlar ve güvenlik garantileri konularını da devam ettiğini, dolayısıyla Vaşington'da kaydedilen gelişmenin "minimal" olduğunu söylemiştir³³.

31 "Armenia ready to recognize Azerbaijan's 86,600 km2 territorial integrity which includes Nagorno Karabakh – Pashinyan," ArmenPress, 22 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111461.html>.

32 "Secretary Antony J. Blinken at the Bilateral Peace Negotiation Closing Session with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan and Azerbaijani Foreign Minister Jeyhun Bayramov," US Department of State, 4 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-bilateral-peace-negotiation-closing-session-with-armenian-foreign-minister-ararat-mirzoyan-and-azerbaijani-foreign-minister-jeyhun-bayramov/>.

33 "Azerbaijani MFA comments on Pashinyan's claims voiced in Czechia," APA.az 4 Mayıs 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/azerbaijani-mfa-comments-on-pashinyans-claims-voiced-in-czechia-402526>.

Vaşington görüşmeleri Moskova’da yapılması öngörülen üçlü görüşmenin önüne geçmiş, bu durum Rusya’nın tepkisine neden olmuştur. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ABD ve Fransa’nın dürüst arabuluculuk yapamayacaklarını, gerçek niyetlerinin siyasi ve Rusya’nın çabalarını baltalamak olduğunu beyan etmiştir. Rusya Devlet Başkanlığı Sözcüsü de 2 Mayıs’ta aynı doğrultuda görüş belirtmiş, iki ülke arasında bir anlaşmanın ancak Rusya’nın aracılığıyla sağlanan 2020 ateş-kes anlaşmasının uygulanması ile mümkün olduğunu söylemiştir.³⁴

Tarafların bir sonraki görüşme yerinin Moskova olması beklenirken, 8 Mayıs’ta yapılan bir açıklama ile, AB Konsey Başkanı Charles Michel’in iki ülke liderini 14 Mayıs’ta Brüksel’e davet ettiği duyurulmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 10 Mayıs’ta yapılan bir açıklamada Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarının da Rusya’nın ev sahipliğinde 19 Mayıs’ta Moskova’da görüşecekleri bildirilmiştir. Bu husus 17 Mayıs’ta Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü tarafından da teyit edilmiştir. Sözcü basın toplantısında, bakanların ikili ve üçlü görüşmelerde bulunacağını söylemiştir. ABD Dışişleri Bakanlığında yapılan bir açıklamada Blinken’in 11 Mayıs’ta Michel ile görüştüğü ve 14 Mayıs toplantısında taraflara destek konusunu ele aldıkları belirtilmiştir.

Brüksel üçlü zirvesinin hazırlıklarını ve ön çalışmalarını yapmak üzere, gölgedeki müzakereci olarak bilinen Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan, Azerbaycanlı muhabatı Hikmet Hacıyev ile temas kurmak üzere 12 Mayıs’ta Brüksel’e gitmiştir.

14 Mayıs Brüksel üçlü zirvesinden esasa ilişkin somut kararlar çıkmıştır. Taraflar şüpheye yer bırakmayacak açıklıkla birbirlerinin 29.800 ve 86.600 kilometrekarelik toprak bütünlüklerini 1991 Alma-Ata Bildirisi sınırları çerçevesinde tanıdıklarını teyit etmiştir. Bu alan Karabağ’ı da kapsamakta, Ermenistan isim vermeden Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu ilk kez kabul etmektedir. Ancak sorunun diğer bölümü, oradaki Ermeni halkın hakları ve ayrıcalıkları konusuna değinilmemektedir.³⁵

AB Konsey Başkanı görüşmeler sonunda aşağıdaki yazılı açıklamayı yapmıştır:

34 “Peskov comments on Armenian-Azerbaijani talks in the US,” Mediamax, 2 Mayıs 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51161/>.

35 “Press remarks by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia,” European Council Council of EU, 14 Mayıs 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/14/press-remarks-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.

“Cumhurbaşkanı Aliyev ve Başbakan Pashinyan’ı bugün Brüksel’de beşinci kez ağırlamaktan memnuniyet duydum. Görüş alışverişlerimiz samimi, açık ve sonuç odaklı oldu. Görüşmelerimiz Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesi yolunda kaydedilen ilerlemeye odaklandı. Liderler barış içinde bir Güney Kafkasya için ortak bir iradeyi paylaştılar. Bu yöndeki çabalarını takdirle karşılıyorum. Birlikte gündemimizdeki tüm konuları gözden geçirdik.

Barış anlaşması konusunda ABD’de gerçekleştirilen son olumlu görüşmelerin ardından, Ermenistan ve Azerbaycan arasında kapsamlı bir barış anlaşmasının imzalanması yönünde kararlı adımlar atılması için ivme korunmalıdır.

Sınır konularında, sınırın belirlenmesine ilişkin ilerleme ve sonraki adımlar gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda liderler, sınır konularına ilişkin ikili görüşmelerin yeniden başlatılması hususunda mutabık kaldılar. Liderler, Ermenistan (29,800 km²) ve Azerbaycan’ın (86,600 km²) toprak bütünlüğünü tanıyan 1991 tarihli Almatı Mutabakatı’na olan kesin bağlılıklarını teyit ettiler. Sınırın nihai aşamada belirlenmesi müzakereler yoluyla kararlaştırılacaktır.

Bağlantısallık konusunda taraflar, bölgedeki ulaşım ve ekonomik bağlantıların önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik görüşmelerinde net bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu konudaki pozisyonlar, özellikle de Nahçıvan’a ve Nahçıvan üzerinden demiryolu bağlantılarının yeniden açılması konusunda birbirine çok yaklaşmıştır. İki tarafın ilgili heyetleri, demiryolu bağlantılarının açılmasına ilişkin usuller ve gerekli inşaat işleri ile somut bir takvim üzerinde prensip anlaşmasına varmakla görevlendirilmiştir. Ayrıca, bu çalışmanın desteklenmesinde Dünya Gümrük Örgütü’nün desteğinden yararlanma konusunda da mutabık kalmışlardır.

İnsani konularla ilgili olarak, önümüzdeki haftalarda daha fazla tutuklunun serbest bırakılacağı hususunda mutabakat sağlanmıştır. Ayrıca, sadece kaybolan ve diğer tarafa geçen askerlerin hızlı bir prosedürle serbest bırakılmaya devam edeceğine dair karşılıklı anlayışın korunması gerektiğini vurguladım. Ayrıca, kayıp kişilerin akıbetinin ele alınması ve mayınların temizlenmesine ilişkin çalışmaların hızlandırılmasının önemi üzerinde durduk.

Önceden Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nde yaşayan Ermenilerin hakları ve güvenlikleri konusunda görüş alışverişlerimizi sürdürdük. Azerbaycan’ı, uluslararası toplumla yakın işbirliği içerisinde, bu nüfusun haklarının ve güvenliğinin garanti altına alınması amacıyla

olumlu bir gündem geliştirmeye teşvik ettim. Ayrıca, Bakü ile bu nüfus arasında açık ve yapıcı bir diyaloga duyulan ihtiyacı da dile getirdim.

Düşmanca söylemlerden kaçınmanın, iyi niyetle hareket etmenin ve karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümlere ulaşmak için liderlik gösterilmesinin önemli olduğuna inanıyorum.

AB'nin gizli bir gündemi yoktur. Tek amacımız Ermenistan ve Azerbaycan'ın kapsamlı ve adil bir barışa ulaşmalarına yardımcı olmaktır. Ortak çabalarına katkıda bulunmaya hazırız. Brüksel toplantılarının gereken sıklıkta yapılması konusunda mutabık kaldık. Liderler Temmuz ayında Brüksel'de tekrar bir araya gelecekler. Daha önce kamuoyuna duyurulduğu üzere, Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve Almanya Şansölyesi Scholz ile birlikte Kışinev'de düzenlenecek olan 2. Avrupa Siyasi Topluluğu Zirvesi marjında çok yakın bir gelecekte tekrar bir araya geleceğiz. Ayrıca, liderleri Ekim ayında Granada'da düzenlenecek olan üçüncü EPC Zirvesi marjında da böyle bir toplantıya davet etmeyi planlıyorum.”

AB Konsey Başkanı görüşmelerin devamlılığı konusunda da bir yol haritası çizmiştir. Buna göre, iki liderin gelecek görüşmesi 1 Haziran'da Kışinev'de Avrupa Siyasi Toplumu ikinci toplantısı vesilesiyle üçlü ve daha sonra Fransa ve Almanya liderlerinin de katılımıyla beşli olarak yapılacaktır. Daha sonraki toplantının da Ekim ayında Granada'da yapılacak Avrupa Siyasi Toplumu toplantısında yapılması öngörülmektedir. Ermenistan bu önerileri kabul etmiş, Azerbaycan ise beşli toplantı hakkında karar vermediğini açıklamıştır.

Rusya bu gelişmeleri endişe ile izlemiş, memnuniyetsizliğini ve rahatsızlığını muhtelif vesilelerle defalarca açıklamıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 17 Mayıs'ta bir Rus TV kanalında yaptığı konuşmada, ABD'yi ve Batılı müttefiklerini “Rusya'yı Ermenistan'dan atma” hesapları içinde Ermenistan'a baskıda bulunmakla suçlamış, Ermenistan'a “bize gelin, Rusları topraklarınızdan atın, Rus askeri üslerini ve sınır muhafızlarını da çıkarın, Amerika güvenliğinizi sağlayacaktır” dedikleri hususunda bilgileri bulunduğunu, Batının siyasetinin açıkça tahrik olduğunu ileri sürmüştür.³⁶

Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Rusya Dışişleri Bakanının davetine icabetle, 19 Mayıs'ta Moskova'da bir araya gelmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı önce her iki bakanla ayrı ayrı, daha sonra üçlü olarak görüşmüş, bunu

36 “Sergey Lavrov: US ‘advises’ Armenia to drive away Russian military base, border guards,” News.am, 17 Mayıs 2023, <https://news.am/eng/news/760347.html>.

takiben Ermenistan ve Azerbaycan bakanları ikili olarak görüşmeyi sürdürmüştür. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov üçlü görüşmeden sonra basına yaptığı açıklamada şunları söylemiştir³⁷:

“Esas olan barış anlaşmasıdır. Tarafların bu konuda uzlaşmaya varması gereken temel farklılıklar, sınırların tespiti, ulaşım ve ekonomik bağların açılması ve hem Karabağ hem Ermenistan-Azerbaycan sınırında genel olarak güvenlik durumudur. Bu konular halledilmeden barış anlaşmasında somut gelişmeler kaydedilmesi zordur. Ancak, bugün ele aldığımız birçok madde üzerinde iki tarafın anlayışını ortak bir görüşe yakınlaştırdık. Bunun olumlu bir sonuca ulaşmasını ümit ediyoruz. Taraflar şu anda nihai bir anlaşmaya çok çok yakınlardır”.

Lavrov, ulaşım bağlantılarının pratik çözümlerini ele almak üzere bir Rus-Ermeni-Azerbaycan görev gücünün, uzun bir aradan sonra, gelecek hafta bir araya geleceğini duyurmuştur. Lavrov ayrıca, sınır tespiti ve çizimi için ayrı bir Ermenistan-Azerbaycan çalışma grubunun Rusya'nın desteği ile çalışmalarına yakında başlayacağını bildirmiştir.

Üçlü Dışişleri Bakanları görüşmesi sonrası Moskova'dan duyurulan son bir gelişme, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in daveti uyarınca Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin 25 Mayıs'ta Moskova'da üçlü bir zirve görüşmesi yapmayı kabul etmeleri olmuştur.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Döneme damgasını vuran gelişme, Rusya'nın Ukrayna savaşının ortaya çıkardığı zafiyetinden ve Batı'dan dışlanma olgusundan istifade ederek ve Batı'nın da Güney Kafkaslarda Rusya'yı daha da sıkıştıracak girişimlerinden cesaret alarak, Ermenistan'ın siyaseten Rusya'dan uzaklaşma ve başta ABD olmak üzere Batı ile daha yakın ilişkiler kurma adımları olmuştur. Tarihin her döneminde, değişen dengeleri gözetip, tabii olduğu gücü bırakıp, güçlenen-yükselen lehine bağlantı kurma geleneğinin sürdürüldüğünü izlemek, Ermenistan tarihini yakından bilenler için şaşırtıcı olmamaktadır.

Ermenistan'ın Rusya'ya ve KGAÖ içindeki müttefiklerine açıkça cephe almasının gerekçesini Rusya'nın ve müttefiklerinin güvenliğini dikkate

37 “Sergey Lavrov on what was achieved at the trilateral meeting of the Foreign Ministers of Russia, Azerbaijan and Armenia,” Turan.az, 19 Mayıs 2023, turaz.az/ext/news/2023/5/free/politics_news/en/4705.htm.

almadıkları, Azerbaycan karşısında kendisini yalnız bıraktıkları iddiası oluşturmaktadır. Paşinyan 3 Ocak'ta bu iddiayı bir kez daha tekrarlamıştır. Daha da ileri giderek, Rusya'nın Ermenistan için bir güvenlik tehdidi oluşturabildiğini beyan etmiştir. 10 Ocak'ta Ermenistan'ı Rusya-Belarus birliğine katma arzusu ile de suçlamıştır.

Ermenistan'ın Rus Barış Gücünden beklediği desteği bulamaması uluslararası bir gücün konuşlanması davetleri ile gündeme taşınmış, AB gözlemci misyonunu davetle somutlaşan bu siyaset Rusya'nın tepkisini çekmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 2 Şubat'ta bir Rus basın ajansına verdiği mülakatta özetle, Azerbaycan'ın yıllarca Ermeni işgali altında kalan topraklarını geri aldığını, Rusya'nın Eylül 2022'de çıkan çatışma üzerine KGAÖ kuvvetlerinin Ermenistan-Azerbaycan sınırına konuşlandırılması için harekete geçtiğini, Ermenistan'ın önce örgütün Azerbaycan'ın saldırısını kayıtsız şartsız kınamasını talep ettiğini, ancak örgüt üyelerinin buna karşı çıktıklarını, dolayısıyla örgütün asker konuşlandıramadığını kaydetmiştir. Ermenistan'ın Örgütteki en üst kotası Genel Sekreter Yardımcılığından vaz geçmesi ile, KGAÖ'den çıkabileceği olasılığı dönem içinde çokça dile getirilmiştir. Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan Rusya'yı parası ödenmiş silahları bile göndermemekle suçlamış ve dünyadaki güvenlik mimarisinin değişmekte olduğunu söylemiştir. Dönem içinde konuya ilişkin son beyanı 17 Mayıs'ta Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mnatsakan Safaryan yapmış, Ermenistan'ın KGAÖ'den çıkma olasılığının şu anda gündemde olmadığını ifade etmiştir³⁸.

Fransa Ermenistan'a bağnaz desteğini dönem içinde de ön plana çıkararak sürdürmüştür. 12 Ocak'ta Fransa Meclis Başkanı bir Heyetle iki günlük resmi ziyarette bulunmuştur. Fransa-Ermenistan dostluğunu ve dayanışmasını her vesileyle övgüyle vurgulayan Meclis Başkanı, bir gazetecinin sorusuna karşılık ise, uluslararası hukuk gereği Fransa'nın Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımadığını söylemiştir.

12 Ocak'ta Gürcistan Başbakanı İrakli Garibaşvili Ermenistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur. Ermenistan-Gürcistan Hükümetler arası Ekonomik İşbirliği Toplantısına iki Başbakan başkanlık etmiştir. Gürcistan Başbakanı ziyareti sırasında Ermenistan-Azerbaycan arasında, bölgede barış ve istikrarı sağlamak üzere arabuluculuk yapmaya da hazır olduğunu yinelemiştir. Gürcistan Başbakanı daha sonra, Davos Ekonomik Forumunda da 19 Ocak'ta, Gürcistan'ın Ermenistan ve Azerbaycan arasında gerçekten yansız ve tarafsız

38 "Armenia to leave CSTO if Yerevan deems it 'non-functional organization'— prime minister," TASS, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.

bir arabulucu olduğunu ifade etmiştir. Aynı toplantıya katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı da üç bölge ülkesinin üçlü olarak bir araya gelmelerinin bölge barış, istikrar ve refahına katkıda bulunacağını belirtmiştir. Başbakan Paşinyan ise, davetli olmasına rağmen Davos'a gitmemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Paşinyan'ı barış görüşmelerinden kaçmakla suçlamasına daha sonra Mirzoyan, Ermenistan'ın uluslararası toplumun çağrılarını yakından izlediği ve daha yoğun görüşmelere girmeye hazır olduğu yanıtını vermiştir.³⁹ Bu yaklaşım, Ermenistan'ın amacının sorunları ve konuyu içinden bilen bölge ülkeleriyle çözüm için barış masasına oturmak olmayıp, lehinde baskı yapacak büyük devletlerden medet umduğunun bir göstergesi olmuştur.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Vahagn Khaçaturyan 16 Mart'ta Estonya'yı ziyaret etmiştir⁴⁰.

İran ile ilişkiler dönem içinde de yakınlığını ve karşılıklı dayanışmasını sürdürmüştür. 18 Ocak'ta Erivan ve Tahran kardeş şehir ilan edilmiştir.⁴¹ İran Dışişleri Bakan yardımcısı, "düzenli siyasi istişareler" kapsamında 22 Mart'ta Erivan'da, mevkidaşının yanı sıra, Dışişleri Bakanı ve diğer yetkililerle görüşmelerde bulunmuş, İran'ın bölgede yabancı güçlerin konuşlanmasına karşı olduğunu yinelemiştir. 10 Nisan'da Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Tahran'da karşıtı İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri ile görüşmüştür.

19 Ocak'ta Ermenistan-GKRY Dışişleri bakanlıkları arasında siyasi istişareler Erivan'da yapılmıştır. Bu vesileyle taraflar Ermenistan-GKRY-Yunanistan arasındaki üçlü işbirliğinin önemini vurgulamıştır. Mart ayı sonunda Ermenistan ve Yunanistan Savunma Bakanlıkları arasında 2023 yılı askeri işbirliği programı imzalanmıştır. Programda yer alan 21 faaliyetten on beşinin Yunanistan'da, altısının Ermenistan'da icra edilmesi öngörülmüştür.

23 Ocak'ta Dışişleri Bakanı Mirzoyan Brüksel'e yaptığı iki günlük ziyarette NATO Genel Sekreteri ile görüşmüş, Avrupa Birliği Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesinde de bir konuşma yapmıştır. Mirzoyan AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası şefi ile de görüşmüş, 25 Ocak'ta AB Rusya'nın ve Azerbaycan'ın itirazına rağmen, Ermenistan'a 100 kişilik bir sınır gözlemci heyeti gönderme

39 Daha fazla bilgi için Bkz. Murad Abiyev, "GEORGIAN GAMBIT" BY AZERBAIJAN IN DAVOS," Caliber.az, 23 Ocak 2023, https://caliber.az/en/post/139036/?fbclid=IwAR2VzJhYOplddjF0Lkhf5Xj0R2fZmLz_XLHDV6dHvPAg9Sbnco0uPkoCJ4.

40 "Vahagn Khachaturyan and the Prime Minister of Estonia discussed issues of security and regional importance," Radar Armenia, 16 Ocak 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2547727481/>.

41 "Tehran, Yerevan Become Sister Cities," Azatutyun, 18 Ocak 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32229418.html>.

kararı aldığını açıklamıştır. 26 Ocak'ta Erivan'da ilk yüksek düzey AB-Ermenistan Siyasi ve Güvenlik Diyalogu toplantısı yapılmıştır. Ermenistan-AB arasında işbirliğini geliştirmek arzu ve niyetini simgeleyen bu toplantının yıllık olarak yapılmasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir.

Ermenistan Meclisi Başkan Yardımcısı, Türkiye ile normalleşme süreci temsilcisi ve Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesine katılan Ermenistan heyetinin başkanı Rubinyan 25 Ocak'ta Avrupa Konseyi Genel Sekreteri ile görüşmüş, Laçin Yolunun açılması için Azerbaycan'a baskıda bulunulmasını istemiştir. Avrupa Konseyi Genel Sekreter Yardımcısı 16 Şubat'ta Erivan'da Konseyin 2000 yılında Gürcistan ve Azerbaycan ile birlikte üyeliğe kabul ettiği Ermenistan için hazırladığı "Eylem Planını" tanıtmıştır⁴².

Bölgeye yaptığı ziyaretler kapsamında, Mısır Devlet Başkanı 29 Ocak'ta Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuş, ziyareti tarihi bir olay olarak niteleyen Ermenistan Cumhurbaşkanı ile bazı anlaşmalar ve anlayış belgeleri imzalamıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 7-9 Mart Arap Ligi Konseyi 159.uncu Bakanlar toplantısına katılmak üzere Kahire'ye gitmiş ve toplantıda bir konuşma yapmıştır. Mirzoyan Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkiler ve Dağlık Karabağ konusunda uluslararası platformlarda, özellikle Ermenistan'ın temsil edilmediği İslam İşbirliği Teşkilatı ve Tarafsızlar Hareketinde yanıtıcı bilgiler verdiğini, İslam dayanışması gibi duyarlı bir konuyu da kullanan bu girişimlerin dost Arap ülkelerini dini farklılıklar alanına çekmeyeceğini ve reddedileceğini beklediklerini söylemiştir⁴³.

Başbakan Paşinyan , 2-3 Şubat'ta Almatı'da düzenlenen Avrasya Hükümetler arası Konsey toplantısına katılmak üzere gittiği Kazakistan'da Rusya Başbakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁴⁴

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 6-7 Şubat tarihlerinde Almanya'ya bir çalışma ziyareti için gitmiş, Alman Dışişleri Bakanları ile görüşmesini takiben ortak bir basın toplantısı düzenlenmiştir.

42 "New Council of Europe Action Plan for Armenia launched in Yerevan," Coe, 16 Şubat 2023, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/new-council-of-europe-action-plan-for-armenia-launched-in-yerevan#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20Action,Republic%20of%20Armenia%20Arahat%20Mirzoyan..>

43 "Sisi Arrives in Armenia in First Ever Visit by an Egyptian President," Egyptian Streets, 29 Ocak 2023, <https://egyptianstreets.com/2023/01/29/sisi-arrives-in-armenia-in-first-ever-visit-by-an-egyptian-president/>

44 "Nikol Pashinyan and Mikhail Mishustin meet in Almaty," Official Website of the Prime Minister of Armenia, 2 Şubat 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/02/02/Nikol-Pashinyan-Mikhail-Mishustin/>

Başbakan Paşinyan Münih Güvenlik Konferansına katılmak üzere 16 Şubat'ta Almanya'ya gitmiştir. Konferansın gündeminde yer alan, "Dağları oynatmak? Güney Kafkaslarda güvenlik inşası" başlıklı, AGİT Genel Sekreterinin takdimci olduğu oturumda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Gürcistan Başbakanı'nın yanı sıra Paşinyan da yer almıştır. Münih'te ikili bir Paşinyan-Aliyev görüşmesi beklentiler hilafına yapılmamış, ancak taraflar ABD Dışişleri Bakanının katılımıyla 18 Şubat'ta üçlü bir görüşme yapmıştır. Üçlü görüşme sonrası taraflar herhangi bir konuda somut bir anlaşma olduğuna dair bir açıklamada bulunmamıştır. AB Konsey Başkanı da konferans marjında her iki liderle ayrı ayrı görüşmüştür. Paşinyan'ın Münih'te görüştüğü ilginç bir isim de ABD Senatosunda Ermeni yanlılığı ile öne çıkan Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Bob Menendez olmuştur⁴⁵.

22 Şubat'ta Lüksemburg Dış İşleri Bakanı Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuş ve Ermenistan'a destek ifade etmiştir. Hollanda Dışişleri Bakanı da 9 Mart'ta Parlamento'da Davos'ta Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmeye ilişkin soruya cevaben, Laçın Koridorunun kapatılmasına ilişkin endişelerini ifade ettiğini ve Azerbaycan'ın 12 Eylül 2022 çatışması öncesi sınırlara çekilmesini istediğini söylemiştir.

BM Genel Kurulunda 24 Şubat'ta Rusya-Ukrayna savaşına ilişkin oylamada Ermenistan çekimser kalmıştır.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, 6 Şubat depremleri sonrası taziyelerini de iletmek üzere, 23 Şubat'ta Suriye'ye giderek Suriyeli mevkidaşıyla ve Suriye Devlet Başkanı ile görüşmüştür.

Başbakan Paşinyan 2-3 Mart tarihlerinde Almanya'ya bir çalışma ziyareti için yeniden gitmiş, Berlin'de Şansölye Olaf Scholz ve Cumhurbaşkanı Frank-Walter Steinmeier ile görüşmüştür. Şansölye Scholz ortak basın konferansında, artık Ermenistan yönetiminin dahi dile getirmediği bir söylemle, Dağlık Karabağ sakinlerinin kendi kaderlerini tayin hakkına saygı gösterilmesi çağrısında bulunmuştur.⁴⁶ Scholz'un bu kraldan fazla kralcı söylemi Almanya'nın Ermenistan'da Fransa'nın yerini mi almaya çalıştığı yorumlarına yol açmıştır. Almanya'nın AB gözlemci misyonu içinde güçlü şekilde yer alması, misyonun başkanlığını üstlenmesi ve artık arazide de söz sahibi olması yorumlara ayrı bir boyut katmıştır.

45 "Pashinyan and Menendez discussed the developments taking place in the South Caucasus," Radar.am, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553432870/>

46 "Olaf Scholz Backs Karabakh's Right to Self-Determination," Hetq, 3 Mart 2023, <https://hetq.am/en/article/153738>.

Ermenistan Genelkurmay Başkanı ve beraberinde üst düzey bir heyet 6 Mart'ta Yeni Delhi'de Hindistanlı mevkidaşlarıyla görüşmüş, iki ülke arasında gelişen askeri bağları ele almışlardır. Siyasi ve ekonomik alanda ise, Ermenistan, Hindistan'da Mumbai, İran'da Bandar Abbas ve Ermenistan güzergahından geçecek bir Kuzey-Güney Ulaşım Projesini kabul ettirmeye çalışmaktadır⁴⁷.

ABD'nin Güney Kafkaslar için yeni atadığı temsilci Louis Bono bölgeyi ziyareti kapsamında 7 Mart'ta Erivan'a gelerek ilk temaslarında bulunmuştur.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, Rusya Dışişleri Bakanının daveti uyarınca 20 Mart'ta Moskova'ya gitmiştir. Baş başa ve heyetler arası görüşmelerden sonra yapılan ortak basın toplantısında verilen mesaj görüşmelerin kapsamlı olduğu, ilişkilerin iyi düzeyde, geleneksel çizgisinde devam ettiği yönünde olmuştur. Ancak Mirzoyan'ın Laçın Koridoruna ilişkin eleştirileri ve Karabağ'a uluslararası misyon gönderilmesi ısrarı ayrılıkların giderilemediğine işaret etmiştir. İlişkileri daha da gerginleştiren bir gelişme Mart ayının son haftasında ortaya çıkmıştır. Uluslararası Ceza Mahkemesinin Rusya Devlet Başkanı Putin için aldığı tutuklama kararının hemen sonrasında Ermenistan Anayasa Mahkemesinin Ermenistan'ın Uluslararası Ceza mahkemesine taraf olması için Parlamentoda süreç başlatma girişimi Rusya'nın sert tepkisine yol açmış, Rusya 27 Mart'ta Ermenistan'ı, böyle bir adımın Rusya-Ermenistan ilişkilerinde son derece olumsuz sonuçları olacağı hususunda resmen uyarmıştır. Bunun üzerine, konuya ilişkin Ermenistan'da bir gelişme olmamıştır.

Ermenistan Nisan ayında da Rusya'nın sinir uçları ile oynamaya devam etmiştir. ABD Savunma Bakanlığı (Pentagon) tarafından yapılan bir duyuruda, "Avrupa'da barışı tehdit edenleri caydırmak ve kıtayı saldırıya karşı savunmak" amacıyla düzenlenen ABD önderliğindeki NATO askeri manevralarına katılacak 26 ülke arasında NATO üyesi olmayan Gürcistan, Moldova ve Kosova'nın yanı sıra Ermenistan'a da yer verilmiştir⁴⁸. 6 Nisan'da Pentagon Sözcü Vekili ABD'den 9.000, diğer ülkelerden 17.000 askerin görev alacağı, 22 Nisan'da başlayacak, 10 Avrupa ülkesi topraklarında yer alacak tatbikata Ermenistan'ın da katılacağını bilgilendirme toplantısında duyurmuştur. Bir süre sessiz kalan Ermenistan askeri yetkilileri 7 Nisan'da ABD önderliğindeki tatbikata Ermenistan'ın katılmayacağını bildirmiştir. Bu belirsizliğin yaşandığı süreçte, 5-7 Nisan tarihlerinde ABD'nin Avrupa Komutanlığı Genelkurmay Başkan Vekili, beraberin de bir heyetle Ermenistan'da askeri eğitim olanakları

47 "ARMENIA TO ELABORATE NEW EUROPE-INDIA-IRAN TRANSPORT CORRIDOR," Avim, 9 Mayıs 2023, <https://avim.org.tr/en/Bulten/ARMENIA-TO-ELABORATE-NEW-EUROPE-INDIA-IRAN-TRANSPORT-CORRIDOR>.

48 "Armenia to participate in US-led Defender 23 military exercises," News.am, 6 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/753546.html>.

ve ortak tatbikatlar konusunda görüşmeler yapıyordu. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 12 Nisan'da Ermenistan'dan NATO'nun düzenlediği "Rusya karşıtı" askeri manevralara katılma konusunda resmen bir açıklama istendiğini duyurmuştur⁴⁹.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 3-4 Nisan'da Romanya'ya bir çalışma ziyareti yapmıştır. Ermenistan'ın gündeme aldirmaya çalıştığı Kuzey-Güney koridoru projesinde Romanya Karadeniz'de Gürcistan ile bağlantı noktasını oluşturmaktadır⁵⁰.

ABD Ticaret Bakanlığı Küresel Pazarlar Bakan Yardımcısı başkanlığında bir heyet, Ermenistan-ABD Stratejik Diyaloğu kapsamında Ekonomi ve Enerji çalışma grubu görüşmeleri için Erivan'a gelmiştir. ABD heyetinin Ermenistan'ı Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımlara uyması konusunda baskıda bulunduğu basında yer almıştır.⁵¹

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Bakanlar Konseyi toplantısı için gittiği Semerkant'ta, 14 Nisan'da Rusya Dışişleri Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁵²

Ermenistan, İran ve Hindistan üçlü bir grup olarak 21 Nisan'da Erivan'da ilk toplantılarını yapmıştır. Toplantı iletişim ve ekonomik konular üzerine odaklanmıştır. Hindistan kaynakları bu girişimi Pakistan, Türkiye ve Azerbaycan üçlüsü ile kıyaslamıştır.⁵³

Fransa Dışişleri Bakanı, Azerbaycan'ı ziyaretinin ardından 27 Nisan'da Ermenistan'a gitmiş, Fransa'nın Ermenistan'a güçlü desteğini bir kez daha vurgulamıştır.⁵⁴

49 "Moscow requests clarification on Armenia's participation in NATO drills," Mediamax, 13 Nisan 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/50944/>.

50 "Ararat Mirzoyan will be in Romania on a working visit," Radar Armenia, 3 Nisan 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2560923819/>.

51 "Ambassador Kvien's Remarks at American Chamber of Commerce in Armenia General Meeting," US Embassy in Armenia, 3 Mayıs 2023, <https://am.usembassy.gov/american-chamber-of-commerce-2/>.

52 "Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, Ermeni mevkidaşı Mirzoyan ile Semerkant'ta görüştü," Son Dakika, 14 Nisan 2023, <https://www.sondakika.com/haber/haber-rusya-disisleri-bakani-lavrov-ermenimevkidasi-15767263/>.

53 "İran, Hindistan ve Ermenistan Arasında 3'lü İstişare," Tesnim Haber Ajansı, 21 Nisan 2023, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2023/04/21/2883376/iran-hindistan-ve-ermenistan-aras%C4%B1nda-3-l%C3%BC-isti%C5%9Fare>.

54 "French FM visits Armenia in difficult period of time – Mirzoyan," Armenpress, 28 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1109835.html>.

Başbakan Paşinyan iki günlük resmi bir ziyaret için 4 Mayıs'ta Çekya'ya gitmiştir. Aynı gün iki ülkenin Ekonomik İşbirliği Hükümetler arası Komisyonu altıncı toplantısı Prag'da yapılmıştır.

9 Mayıs Zafer Günü kutlamalarına katılmak üzere Paşinyan Moskova'ya gitmiş, Rusya Devlet Başkanı Putin ile de görüşmüştür.⁵⁵ Devlet Başkanı sözcüsü 15 Mayıs'ta TV'de yaptığı bir konuşmada, iki ülke ilişkilerini “gelişmiş ortaklık” ve “derin tarihi kökleri bulunan özel ilişki” olarak nitelendirmiş ve geleceğinin de parlak olduğunu vurgulamıştır.

Paşinyan 16-17 Mayıs tarihlerinde yapılan Avrupa Konseyi zirvesine katılmak üzere İzlanda'ya gitmiştir. Burada yaptığı konuşmada da Brüksel mutabakatını teyit etmiştir.

4. Türkiye ile İlişkiler

İki ülke arasında başlayan normalleşme süreci Ermenistan'ın beklediği hızda ve konularda somut sonuç vermemiş, süreç adım adım ilerlemesini ve bölgedeki barış ile uyumlu ve oranlı seyrini sürdürmüştür. Dönem içinde Türkiye'de yaşanan deprem felaketine Ermenistan'ın insancıl yardım elini uzatmasının yarattığı karşılıklı dostça iyi komşuluk anlayışının yerleştirilebileceği ümidi, çok geçmeden Ermeni kamuoyundan gelen olumsuz söylemler ve intikamcı eylemlerle yerini karamsarlığa bırakmıştır.

Yeni yıla normalleşme sürecinin somut bir adımı ile başlanmış, Türkiye ve Ermenistan'ın karşılıklı olarak doğrudan yük hava taşımacılığına izin verdikleri duyurulmuştur. Daha sonraki adım olarak Türkiye'nin karayolu sınır geçişlerini üçüncü ülke vatandaşlarına açması olacağı kaydedilmiştir. Başbakan Paşinyan 10 Ocak'ta verdiği bir beyanatta, yük taşımacılığına izin verilmesini takdir edilecek bir adım olarak nitelendirmiş, bunun sadece Ermenistan-Türkiye ilişkileri bakımından değil, uluslararası ikmal zincirindeki son gelişmeler bağlamında da büyük önem taşıdığını, Ermenistan'ın bölgesel ulaşımına önem verdiğini, Azerbaycan'dan Nahçıvan'a demiryolu bağlantısı sağlanmasına da hazır olduklarını söylemiştir⁵⁶.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 20 Ocak'ta, Mart ayında yapılması öngörülen Antalya Diploması Forumu için davet aldığını, geçen yıl olduğu gibi, bu yıl

55 “PM Pashinyan attends Victory Day Parade in Moscow,” Armenpress, 9 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110514.html>.

56 Ani Mejlumyan, “Armenia begins work to restore railroad ties with Azerbaijan,” Eurasianet, 19 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-begins-work-to-restore-railroad-ties-with-azerbaijan>.

da memnuniyetle katılacağını, özel temsilcilerin gelecek toplantısı için henüz bir tarih tespit edilmediğini ancak Antalya ziyaretinin bu sürecin devamı ve ciddi sonuçlar sağlanması için de çok önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak, Şubat ayındaki deprem felaketi nedeniyle Antalya forumu ertelenmiştir.

6 Şubat deprem felaketi üzerine Başbakan Paşinyan Ermenistan'ın yardıma hazır olduğunu bildirmiş, Cumhurbaşkanı Erdoğan'la yaptığı telefon görüşmesini takiben 27 kişilik bir kurtarma ekibi ve yardım malzemesi gönderme kararını açıklamıştır. Türkiye, yardım araçlarının geçmesini teminen, kapalı olan sınır kapısını açmıştır.⁵⁷ Ermenistan'ın Türkiye'ye insani yardım kararı içerdeki muhalefet ve Diasporadaki radikal kesimler tarafından eleştirilmiş, Ermenistan'ın iyi niyet jestlerinin Türkiye'nin Ermenistan'a karşı siyasetini değiştirmeyeceği ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan taziyede bulunmak üzere, beraberinde bir Bakan Yardımcısı ve normalleşme süreci özel temsilcisi ile 15 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş, Türk mevkidaşıyla görüşmüş, ortak bir basın konferansı düzenlenmiş, daha sonra Ermeni kurtarma ekibinin çalışmalarını yerinde izlemek üzere Adıyaman'a gitmiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile görüşmesine ilişkin şunları söylemiştir⁵⁸:

“Bugünkü görüşmemiz ölümcül bir felaket münasebetiyle yapılmıştır, ancak Türkiye'nin bu zor anında burada bulunurken, bölgede barışı inşa etmek ve özellikle Türkiye ile ilişkileri bütünüyle normalleştirmek, diplomatik ilişkileri tesis etmek, iki ülke arasındaki sınır kapılarını açmak hususunda Ermenistan'ın hazır ve arzulu olduğunu bir kez daha tekrarlamak isterim. Bugün bu sürece ilişkin bazı ayrıntıları görüştük. Ani köprüsünü ortak çabalarla onarmak ve sınırları açmadan önce gerekli altyapı çalışmalarını tamamlamak hususunda mutabık kaldık”.

Bakan Çavuşoğlu'nun Ermeni basınında çıkan ifadeleri şöyledir:

“Güney Kafkaslarda ilişkilerde normalleşme süreci devam etmektedir. Şu andaki işbirliğinin bu sürece katkıda bulunacağına inanıyoruz. Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşme sürecinin bölgede istikrar ve refahın tesisine katkıda bulunacağına inanıyorum. Samimi adımlara bu üç ülke Kafkas bölgesine kalıcı istikrarı getirebilir”.

57 “İnsani yardım için Türkiye-Ermenistan kara sınırı 35 yıl sonra açıldı,” Sözcü, 11 Şubat 2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/gundem/son-dakika-insani-yardim-icin-turkiye-ermenistan-kara-siniri-35-yil-sonra-acildi-7588680/>.

58 “Mirzoyan Ankara'da: “Bu Acı Bize Yabancı Değil,” VOA, 15 Şubat 2023, <https://www.voaturkce.com/a/mirzoyan-ankarada-bu-aci-bize-yabanci-degil/6963797.html>.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu bunu takiben iki ülke sınırında, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Ani Köprüsünün onarılmasının önemine işaret etmiştir.

Başbakan Paşinyan 16 Şubat'ta Bakanlar Kurulunda yaptığı konuşmada "Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret çok önemli ve anlamlıdır" demiş ve bilgi vermesi için sözü Bakana bırakmıştır. Mirzoyan yaptığı konuşmada şunları demiştir⁵⁹:

"Türkiye'de merkezi hükümet, yerel yetkililer ve halk kurtarma heyetimizin çalışmalarını ve insani yardım göndermemizi takdirle karşıladı. Kurtarma ekibimizle de görüşüm. Halkın ne kadar candan karşıladıklarını anlattılar. Önemli bir insani adım attığımızı düşünüyorum. Tabii ikili ilişkilerimizi ilgilendiren konuları da görüşüm. Türk mevkidaşımın basın toplantısında açıkladığı gibi bazı somut mutabakatlara vardık. Sonunda sınırların açılmasını hedefleyen diyalog sürecini hızlandırmak konusunda da mutabık kaldık. Esas itibarıyla, turizm mevsiminin başlamasına yetiştirmek üzere kara sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına ve ülkelerimizin diplomatik pasaport hamillerine açılması sürecini tamamlamaya çalışacağız".

Başbakan Paşinyan Ermenistan'ın bu eyleminin her şeyden önce insani bir amacı olduğunu tekrar vurgulamış ve Türkiye'ye yardımda bulunulmasına yapılan eleştirileri kabul edilemez bulduğunu ifade etmiştir.

Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini normalleştirme yönünde adımlar atarken Batı'dan bu süreci yokuşa sürecekle açıklamalar dönem içinde de devam etmiştir. Avrupa Birliği'nin Parlamentosu 15 Mart'ta yayınladığı bir raporda radikal Ermeni söylemine yer vermiştir. Bu söyleme Türk Dışişleri Bakanlığında verilen yanıt aşağıdadır⁶⁰:

"Avrupa Parlamentosu'nun 15 Mart 2023 tarihli "AB-Ermenistan ilişkileri" başlıklı olağan raporunda, ülkemiz ve 1915 olaylarıyla ilgili mesnetsiz iddialara yer vermekte ısrar ettiği görülmektedir.

Tarihi olgular ve uluslararası hukuk normlarıyla bağdaşmayan bu görüşlerin bizim açımızdan geçerliliği bulunmamaktadır.

59 "PM Pashinyan describes Foreign Minister's Turkey visit as "very important and meaningful" ," Armenpress, 16 Şubat 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1104282.html>.

60 "SC-5, 17 Mart 2023, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç'in Avrupa Parlamentosu'nun "AB-Ermenistan ilişkileri" Başlıklı Raporu Hakkındaki Soruya Cevabı," T.C. Dışişleri Bakanlığı, 17 Mart 2023, https://www.mfa.gov.tr/sc_-5_-avrupa-parlamentosu-nun-ab-ermenistan-iliskileri-baslikli-raporu-hk-sc.tr.mfa.

Avrupa Parlamentosu'nu bu tür tek taraflı ve mesnetsiz iddiaları tekrarlamak yerine, siyasi ahlak ve uluslararası hukuka uygun davranmaya davet ediyoruz.”

Türkiye-Ermenistan futbol milli takımları 2024 Avrupa kupası D grubu maçında ilk ayağı 25 Mart'ta Erivan'da oynamıştır. UEFA tarafından alınan karar uyarınca maça Türk seyirci alınmamıştır. Nitekim statta cereyan eden olaylar bir spor müsabakasının dahi nasıl radikalleşebildiğini göstermiştir. Maçtan Türkiye 2-1 galip ayrılmıştır⁶¹. (Erivan'da yapılan Avrupa Halter Şampiyonasının açılış töreninde, 17 Nisan'da, kapalı spor salonunda, herkesin gözü önünde, Azerbaycan bayrağının yakılması da bir başka gösterge olmuştur).

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov Türkiye'yi ziyaretinde 7 Nisan'da Ankara'da, “Bizim desteğimizle başlayan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme sürecini memnuniyetle karşılıyoruz. Ulaşım ve iletişim yollarının açılmasından memnuniyet duyuyoruz⁶²” demiştir.

Ermenistan Hükümeti 17 Nisan'da 2022 yılı eylem planının sonuçlarını açıklamış, burada Türkiye ile normalleşme süreci kapsamında atılan adımlara da yer verilmiştir. Bu vesileyle Mecliste yapılan görüşmelerde Başbakan Paşinyan şunları demiştir⁶³:

“Türkiye ile normal ilişkiler kurulması için büyük imkan bulunmaktadır. Bu imkan Türkiye'de meydana gelen yıkıcı depreme bizim insani, iyi komşuluk değerlerine dayanan bir anlayışla verdiğimiz karşılıkla artmıştır. Türk hükümeti de bizim yaklaşımımızı böyle anlamış ve kabul etmiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Ankara'yı ziyaretinde Türk Dışişleri Bakanlığı önünde dalgalanan düzinelerce Ermenistan bayrağı sadece protokol gereği değildi. Türkiye ve Ermenistan bayrakları yıkıcı bir depremin ve ikili ilişkilerimizin enkazı üzerinde dalgalanıyordu”.

Ermeni iddia ve söyleminde simgesel bir tarih olan 24 Nisan bu yıl da, artık hakkında bir yoruma gerek bulunmayan, ABD Başkanı Joe Biden'ın Ermeni iddia ve söylemini esas alan açıklaması ile ateşlenmiştir.

61 “Euro 2024 elemeleri: Türkiye ilk maçta, Ermenistan deplasmanında 1-2 kazandı,” BBC Türkçe, 26 Mart 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12191w61ko>

62 Çavuşoğlu ve Lavrov'dan Ankara'da ortak basın toplantısı: “Suriye ile normalleşme sürecinin şeffaf bir şekilde devam etmesini bekliyoruz” T24, 7 Nisan 2023, <https://t24.com.tr/haber/rusya-disisleri-bakani-lavrov-ankara-da-cavusoglu-ile-heyetlerarasi-gorusme-gerceklesti.1102966>.

63 “Armenian Prime Minister speaks about “big opportunity” to normalize relations with Turkey,” ArmenPress, 18 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1108950.html>.

Dışişleri Bakanlığınca bu konuda yapılan açıklama aşağıdadır⁶⁴:

1915 olayları konusunda gerçeklerle ve uluslararası hukukla bağdaşmayan talihsiz açıklamalar, tarihi siyasi saiklerle yeniden yazmaya yeltenen beyhude çabalarıdır.

Hiç kimse unutmamalıdır ki, 1915 olayları siyasetçilerin kendi gündemlerine ve iç siyasi mülahazalarına göre tanımlanamaz. Böyle bir yaklaşım, ancak tarihin tahrif edilmesine yol açar. Bu taraflı tutumlarını sürdürmekte ısrar edenler; tarihte ucuz siyasi fırsatçılar olarak anılacaktır.

Bizim açımızdan hükümsüz olan bu açıklamaları reddediyor, bu yanıfta ısrar edenleri en şiddetli şekilde kınıyoruz. Hiç kimse ve hiçbir kuruluş, Türkiye'ye kendi tarihiyle ilgili ders veremez.

ar görüşlü siyasi hesaplara hizmet eden ve tarihten husumet çıkarmaya çalışan bu çevreleri, yaptıkları bu vahim hataları düzeltmeye, önerdiğimiz Ortak Tarih Komisyonu'nu desteklemeye ve ülkemizin öncülük ettiği bölgesel barış ve işbirliği çabalarına katkıda bulunmaya çağırıyoruz.

Cumhurbaşkanı Erdoğan da İstanbul Ermeni Patriğine aşağıdaki mesajı göndermiştir⁶⁵:

“Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan, Ermeni Toplumunun Kıymetli Üyeleri,

Değerli Vatandaşlarım,

Sizleri en kalbi duygularımla, muhabbetle selamlıyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartlarında hayatlarını kaybeden Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyor, torunlarına taziyelerimi sunuyorum.

Bu vesileyle, gerek Birinci Cihan Harbi esnasında yaşanan çatışmalar, çıkarılan isyanlar, gerekse çete hareketleri ve tedhiş eylemleri nedeniyle vefat eden Osmanlı vatandaşlarına da Allah'tan rahmet niyaz ediyorum.

64 “No: 111, 24 Nisan 2023, 24 Nisan 2023 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-24-nisan-2023-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukümet-yetkililerince-yapılan-beyanlar-hk.tr.mfav.

65 “Erdoğan'dan Patrik Maşalyan'a taziye mesajı,” Agos, 24 Nisan 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28503/erdogan-dan-patrik-masalyan-a-taziye-mesaji>.

Asrın felaketi olarak nitelenen 6 Şubat depremleriyle bir kez daha gördük ki, 85 milyon olarak bizler aynı bayrağın gölgesinde huzur bulan, aynı vatan toprağını paylaşan, mazisi ve istikbali bir, kader ortağı olan insanlarız.

Ne kadar müessif olsa da geçmişte yaşanan hadiselerin bugünümüzü ve geleceğimizi esir almasına izin vermememiz gerekiyor.

Acuları yarıştırmak yerine paylaşarak dindirmenin yarınlarımız adına en doğru yol olduğuna inanıyoruz.

Bu anlayışla son 20 yılda attığımız adımlarla iç barışımızı güçlendirmeye, birlik ve beraberliğimizi perçinlemeye, tüm vatandaşlarımızın hak ve özgürlük alanlarını genişletmeye çalışıyoruz.

Türkiye’de hiç kimsenin ötekileştirilmediği, hangi inanca ve etnik kimliğe mensup olursa olsun hüviyetinden dolayı dışlanmadığı kuşatıcı ve kucaklayıcı bir iklimi tesis etmenin gayretindeyiz.

Önümüzdeki dönemde de farklılıklarımızı zenginlik kaynağı görerek, tarihi siyasileştirmeye çalışanlara rağmen, dostluk ve barış hedefiyle çalışmayı sürdüreceğiz.

Ülkemizin kültür, sanat, siyaset, ekonomi, eğitim, sosyal ve beşeri hayatına yeri doldurulamaz katkılar yapan Ermeni vatandaşlarımıza her alanda sahip çıkmaya, hak ve hürriyetlerini korumaya devam edeceğiz.

Ermeni toplumunun kıymetli mensuplarının da bizlere bu çabalarımızda gereken desteği vereceğine yürekten inanıyorum.

Bu düşüncelerle İmparatorluğun dağılma sürecinde ebediyete irtihal etmiş Osmanlı vatandaşlarını bir kez daha saygıyla anıyorum”

İstanbul Ermeni Patriği Maşalyan’ın cevabı mesajı aşağıdadır:

“Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan’a bu anlamlı ve önemli taziyeleri için teşekkürlerimizi sunuyoruz. Geçmişe bakmak ve geçmişe takılı kalmak yararlı bir yaklaşım değil.

Geçmiş, beslediğimiz kaynak olmalı ama geçmişi bugün ve gelecek için yeniden gözden geçirmeliyiz. Öyle ki sayın Cumhurbaşkanımız, 24 Nisan vesilesiyle acımızı paylaşan yegâne devlet büyüğümüz oldu. Bütün bu

mesajlarda bir köprü kurma, halklar arasında bir barışma oluşturma çabasını seziyoruz. Bu elbette ki çok değerli, bizler ve bu coğrafya için. Çünkü bizim geleceği kurma çabamız, geçmişi anlamlandırmamız ve onu bugüne de yansıtmamız mümkün. Geçmişi değiştiremeyiz biz. Sadece bugünümüz var ve bugünümüzle geleceği kurabiliriz. Öyle ki tüm bunlarda bizde olması gereken davranış Hıristiyanca bir şekilde Ermeniler ve Türkler arasında, Ermenistan'la Türkiye arasında barış köprülerinin kurulması ve bu hafızayı, bu coğrafyayı halklar için bir barış hafızasına dönüştürmek ve bu bereketli coğrafyayı Tanrı'nın sofrasına dönüştürme gibi bir görevimiz var. Onun için bizden önceki patrikler gibi, öncülerimiz gibi yürekten dua ediyoruz. Buzların erimesi, köprülerin kurulması, ilişkilerin geliştirilmesi ve daha güzel bir gelecek kurabilmek için Tanrı'nın yardımını istiyoruz.

Geleceğe baktığımızda biz, gördüğümüz şey seçeneklerle ilgilidir. 24 Nisan olayları ve halkımızın 'Meds Yeghern' dediği 'Büyük Felaket' iyi incelendiğinde Birinci Dünya Savaşı göz önüne alındığında savaş başlamadan önce insanlara savaşmaları için yeterince gerekleri olduğu anlatıldı. Öyle ki devletler savaşmaya hazır dılar. Bunun olumlu sonuçları olacağını düşünüyorlardı. Dört yıllık bir savaştan sonra anladılar ki hiç de öyle bir şey değilmiş. Savaştan önceki en kötü barış bile savaştan çok daha iyiymiş. Çünkü 20 milyona yakın insan kayboldu, çoğu gençti. Askerler, siviller hayatlarını kaybetti. Ve elbette ki bugün 24 Nisan, ateş düştüğü yeri yakar. Biz de kaybettiğimiz yüz binlerce insanımızı hatırlıyoruz. Onlar için dua ediyoruz ve biraz sonra da kilisemizin bir törenini gerçekleştireceğiz. Onların dualarını isteyeceğiz. Çünkü 2015 yılında kilisemiz bir öngörüyle yası sonlandırmayı ve 1915 Olayları'na farklı bir gözle bakmayı gerekli gördü. Çünkü artık 100 sene geçtikten sonra aradan biz bakıyoruz ki o 'Büyük Felaket'e rağmen halkımız ayakta kalmış, varlığını sürdürmüş, dilini sürdürmüş; vatani var, büyük bir diasporası var, 12 milyona yakın nüfusu var. Öyle ki bu 'Büyük Felaket' halkımızı yenememiş. Yok edememiş, ayakta kalmışız. Bunun nedeni gerçekten atalarımızdan miras kalan imanımızdır, kilisemizdir, yaratıcı yeteneklerimizdir. Bunlarla beraber biz 100 yılı karşıladık ve kendimiz için dünyanın her yerinde yeni hayatlar oluşturduk. Yeniden bina ettik, yeniden zenginleştik. Çünkü Tanrı bizimleydi. Tanrı elimizden tuttu ve yükseltti. Biz elbette ki iman gözleriyle baktığımızda ölen 100 binlerce şehidimizin duaları da bunda etkili oldu.”

ABD Başkanının sadece Türkiye'yi ve Türkleri hedef alarak yinelenen bu açıklaması, alacağını alıp, her seferinde daha fazlasını isteyen radikal Ermeni

Diasporasını tatmin etmemiş, neden “Artsakh’da” “Azerbaycan tarafından soykırıma maruz bırakılan Ermenileri” de kapsamadığı sorgulanmış ve eleştirilmiştir.

24 Nisan Ermenistan’da da anılmış, başta Cumhurbaşkanı, Başbakan, Meclis başkanı olmak üzere hükümet erkanı soykırım anıtına çelenk koymuştur. Kilise erkanı bu törene katılmamış, anıtı daha sonra ziyaret etmiştir.

Başbakan Paşinyan’ın bu münasebetle yaptığı açıklama aşağıdadır⁶⁶:

“Sevgili halkım,

Sevgili yurttaşlar

24 Nisan’da Osmanlı İmparatorluğu’nun 20 yüzyılın başında gerçekleştirdiği Ermeni Soykırımı’nın 1,5 milyon kurbanını anıyoruz ve bugün on binlerce vatandaşımız saygı duruşunda bulunmak ve anmak için Tsitsernakaberd Anıtı’na yürüyecek.

24 Nisan yürüyüşü belki de gerçekliğimizi önceden belirlemiş ve belirleyen en etkili olgu, tarihimizi, geçmişimizi ve geleceğimizi düşünmek için istisnai bir gün. Tsitsernakaberd anıt parkında sık sık küçük çocukların ellerinden tutarak yürüyen genç ebeveynler veya daha fazla yaşam deneyimi olan büyükanne ve büyükbabalar ne düşünüyor?

Muhtemelen iki soru hakkında düşünüyorlar. Büyük Soykırım (Mets Yeğern) neden oldu ve bir daha yaşanmaması için ne yapılmalı? Ermeni Soykırımı’nın sebepleri hakkında yüzlerce, binlerce eser yazılmış, birçok sebep ve saik ortaya çıkarılmıştır. Böyle bir suçun tekrarını dışlama metodolojisine gelince, bu büyük ölçüde “devlet” ve “bölge” kavramlarını anlamamıza bağlıdır.

Devlet, ancak gelişmiş ve egemen bir devlet, halkımızın varlığını ve güvenliğini sağlayabilir ve devletin kuruluşunda herkesin üzerine düşen bir şeyler vardır: eğitim, çalışma, sivil sorumluluk ve kanun yaptırımı.

Bölge için stratejik tercihimiz şu şekildedir: çevremizdeki mevcut güvenlik tehditlerinden bağımsız olarak, bölgesel ilişkilerimizi düzenleme ve geliştirme irade ve kabiliyetine sahip miyiz?

66 “Ermenistan’da 24 Nisan anması,” Agos, 24 Nisan 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28500/ermenistan-da-24-nisan-anmasi>.

Tüm zorlukların ve karmaşıklıkların farkına varan hükümetimiz, bu soruya olumlu bir yanıt bulma yoluna gitmeye karar verdi, çünkü ancak bu şekilde güvenlik ve refah garanti edilebilir.

Sevgili halk,

Sevgili yurttaşlar,

Bugün, Ermeni Soykırımı'nın 1,5 milyon kurbanının anısı önünde eğiliyor ve geçmişi, bugünü ve geleceği düşünüyoruz. Ve bu, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek üzerine düşünmek için en iyi an.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında gün münasebetiyle yapılan açıklama aşağıdadır:

“Soykırımın uluslararası alanda tanınması, yeni etnik temizlik tehdidi de dahil olmak üzere, benzer bir insanlığa karşı suçun dünyanın başka bir köşesinde tekrarlanmasını önlemeyi amaçlamaktadır.

Ne yazık ki, bir asır önce olduğu gibi bugün de soykırım politikası tehlikesi dünyanın farklı köşelerinde hissedilmektedir. Bugün bile Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler soykırım ve etnik temizlik tehlikesiyle karşı karşıyadır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ halkına yönelik sürekli saldırgan politikası, Ermeni karşıtı söylemleri, onları kendi vatanlarından mahrum etmeye yönelik eylemleri, Ermeni izlerini silmeye yönelik eylemleri, soykırım niyetlerinin tezahüründen başka bir şey değildir.”

25 Nisan'da Erivan'da törenle, Yunan mitolojisinde intikam tanrıçası olarak bilinen “Nemesis'den” adını alan, Türkiye ve Türk karşıtı bir terör örgütünü kutsayan bir çeşme anıt açılmıştır. Türkiye bir yandan ilişkileri normalleştirme adımları atılırken, diğer taraftan bu süreci hiçe sayan ve torpilleyen bu gelişmeye gecikmeksizin tepki göstermiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından 26 Nisan'da yapılan açıklama aşağıdadır⁶⁷:

“1920’li yılların başlarında Osmanlı siyasi ve askeri liderlerinin yanısıra dönemin Azerbaycanlı yetkililerine ve hatta bazı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen suikastların faillerine ithaf edilen “Nemesis Anıtı”nın Erivan’da açılmasını şiddetle kınıyoruz.

67 “No: 113, 26 Nisan 2023, Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.” Agos, 26 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa.

Bu utanç verici anıtın açılması, 31 diplomatımız ve aile üyelerinin katledildiği menfur terör saldırılarına yol açan kanlı bir tedhiş hareketinin yüceltilmesidir.

Bu olayın Ermeni basınında takdim ediliş tarzı da, tasvip edilmesi mümkün olmayan çarpık bir tarih yorumunun bazı zihinlerde halen devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinin ruhuyla bağdaşmayan bu tür provokatif adımlar, bölgede kalıcı ve sürdürülebilir barış ve istikrarın tesisine yönelik çabalara hiçbir suretle katkı sağlamayacak, tam tersine normalleşme sürecini olumsuz etkileyecektir.”

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu bu utanç verici anıtın 2022 yılında başlatılan normalleşme sürecine de zarar verdiğini, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme kararında samimi olduğunu ancak terörizmi kutsayan bir anıta izin verilmesinin kabul edilemez olduğunu söylemiş, Ermenistan'ın tahriklerine tepki olarak Türk hava sahasının Ermenistan uçaklarına kapatıldığını duyurmuş, başka adımların da atılabileceği uyarısında bulunmuştur.⁶⁸ Başbakan Paşinyan anıtı yanlış bulduğunu belirtmekle beraber sorumluluğu yerel yetkililere atmış, Ulusal Güvenlik Sekreteri Grigoryan ise, bunun bir iç mesele olduğunu, kimsenin içişlere karışma hakkının bulunmadığını, Türkiye ile normalleşmenin ön koşulsuz olması gerektiğini söylemiştir.

ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 4 Mayıs'ta bir açıklama yaparak Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapamasından “hayal kırıklığı” duyduklarını, hava bağlantılarının sadece iki ülke için değil, bölge istikrarı bakımından da önemli bir güvenlik artırıcı önlem olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹

Ermenistan Meclis Başkanı ALEN SIMONYAN, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesi toplantısına katılmak üzere 3 Mayıs'ta Ankara'ya gelmiş, bu vesileyle TBMM Başkanı Mustafa Şentop ile de ikili ve heyetler arası görüşmede bulunmuştur. Simonyan bu görüşmede Nemesis anıtına da değinmiş ve bunun hükümetin bir icraatı olmadığını, açılıştta hükümeti temsilen

68 “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: “(Teröristler için Nemesis anıtının yapılması) Ermenistan uçaklarına hava sahamızı kapattık”, Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/31028599-disisleri-bakani-cavusoglu-teroristler-icin-nemesis-anitinin-yapilmasi-ermenistan>.

69 “ABD'den Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapatmasına ilişkin açıklama”, Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/abdden-turkiyenin-hava-sahasini-ermenistan-ucaklarina-kapatmasına-iliskin-aciklama-3588627>.

kimsenin bulunmadığını ileri sürmüş, Türkiye'nin tepkisinden üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. TBMM Başkanı Şentop Türkiye'nin normalleşmenin gerçekleşmesini arzu ettiğini, bu sürece zarar verecek adımların önlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁰

Bir Amerikan şirketi olan *International Republican Institute* tarafından yaptırılan ve sonuçları Mayıs başında açıklanan anketlere göre, Ermeni halkının en dost gördüğü ülkeler sırasıyla Fransa, İran ve ABD olmuştur. Rusya dördüncü sırada yer almıştır. En büyük siyasi tehdit olarak görülen ülkeler ise Azerbaycan ve Türkiye olmuştur⁷¹.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Khaçaturyan Mayıs başında bir Polonya dergisine verdiği mülakatta, son gelişmelerin ışığında Ermenistan'ın hala Rusya ile stratejik askeri ittifak isteyip istemediği sorusuna cevaben, “evet, Rusya ile işbirliğine devam etmeyi istiyoruz ve buna önem veriyoruz. Rusya'nın bizi Türkiye ve Azerbaycan'a karşı korumasını istiyoruz⁷²” demiştir.

Başbakan Paşinyan 15 Mayıs'ta bir Çek dergisine verdiği mülakatta, Ermenistan dış politikasının esas hedefinin bütün komşularıyla normal ilişkiler kurmak olduğunu, halen Gürcistan ve İran ile ilişkilerinin iyi olduğunu, Türkiye ve Azerbaycan ile ise neredeyse hiç ilişki bulunmadığını, bunun böyle olmaması gerektiğini söylemiştir⁷³.

70 “Ermenistan'dan Türkiye'ye: Nemesis Anıtı, dış politika ifadesi değil,” Cumhuriyet, 5 Mayıs 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiyeye-nemesis-aniti-dis-politika-ifadesi-degil-2078001>.

71 “IRI Armenia Poll Shows Concerns over National Security, Sharp Divisions on Russia, Improving Relations with Turkey,” IRI, 1 Mayıs 2023, <https://www.iri.org/news/iri-armenia-poll-shows-concerns-over-national-security-sharp-divisions-on-russia-improving-relations-with-turkey/>.

72 Karol Wasilewski, “President of Armenia: We want Moscow to defend us against Turkey and Azerbaijan,” TVP World, 3 Mayıs 2023, <https://tvpworld.com/69607536/president-of-armenia-we-want-moscow-to-defend-us-against-turkey-and-azerbaijan>.

73 “Armenia now has almost no relations with Turkey and Azerbaijan, which should not remain like that: Pashinyan,” News.am, 15 Mayıs, 2023, <https://news.am/eng/news/760101.html>.

Kaynakça

Abiyev, Murad. “Georgian Gambit” by Azerbaijan in Davos,” Caliber.az, 23 Ocak 2023, https://caliber.az/en/post/139036/?fbclid=IwAR2VzJhYOpIddjF0Lkhf5Xj0R2fZmLz_XLHDV6dHvPAg9Sbnco0uPkoCJ4.

Arshaluis Mgdesyan “Armenia restarts controversial gold mine,” Eurasianet, 27 Şubat 2023, <https://eurasianet.org/armenia-restarts-controversial-gold-mine>.

Çavuşoğlu ve Lavrov’dan Ankara’da ortak basın toplantısı: “Suriye ile normalleşme sürecinin şeffaf bir şekilde devam etmesini bekliyoruz” T24, 7 Nisan 2023, <https://t24.com.tr/haber/rusya-disisleri-bakani-lavrov-ankara-da-cavusoglu-ile-heyetlerarasi-gorusme-gerceklesti,1102966>.

Eruygur, Burç. “Azerbaijan invites representatives of Karabakh Armenians for 2nd round of talks,” Anadolu Agency, 13 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-invites-representatives-of-karabakh-armenians-for-2nd-round-of-talks/2844376>.

Kuchera, Joshua. “Armenia refuses to host CSTO exercises,” Eurasianet, 10 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-refuses-to-host-csto-exercises>.

Kuchera, Joshua. “Ukrainian officials support Azerbaijan in blockade of Karabakh,” Eurasianet, 25 January 2023, <https://eurasianet.org/ukrainian-officials-support-azerbaijan-in-blockade-of-karabakh>.

Mane Babajanyan, “The Convention of the Future Armenian held in Yerevan,” The Armenian Weekly, <https://armenianweekly.com/2023/03/15/the-convention-of-the-future-armenian-held-in-yerevan/>.

Mejlumyan, Ani. “Armenia begins work to restore railroad ties with Azerbaijan,” Eurasianet, 19 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-begins-work-to-restore-railroad-ties-with-azerbaijan>.

Mgdesyan, Arshaluis “EU approves new monitoring mission for Armenia, over Russian and Azerbaijani objections,” Eurasianet, 25 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/eu-approves-new-monitoring-mission-for-armenia-over-russian-and-azerbaijani-objections>.

Sarkissian, Armen. “The Humanitarian Crisis in Nagorno-Karabakh Is a Textbook Example of Ethnic Cleansing,” Time, 12 Ocak 2023,

<https://time.com/6246850/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-lachin-corridor/>.

Siranush Ghazanchyan, Vahe Ghazaryan appointed Armenia's Minister of Interior," Public Radio of Armenia, 9 Ocak 2023, <https://en.armradio.am/2023/01/09/vahe-ghazaryan-appointed-armenias-minister-of-interior/>.

Wasilewski, Karol. "President of Armenia: We want Moscow to defend us against Turkey and Azerbaijan," TVP World, 3 Mayıs 2023, <https://tvpworld.com/69607536/president-of-armenia-we-want-moscow-to-defend-us-against-turkey-and-azerbaijan>.

"ABD'den Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapatmasına ilişkin açıklama," Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/abdden-turkiyenin-hava-sahasini-ermenistan-ucaklarina-kapatmasina-iliskin-aciklama-3588627>.

"Ambassador Kvien's Remarks at American Chamber of Commerce in Armenia General Meeting," US Embassy in Armenia, 3 Mayıs 2023, <https://am.usembassy.gov/american-chamber-of-commerce-2/>.

"Ararat Mirzoyan met with the US co-chair of the OSCE Minsk Group, Louis Bono," Radar.am, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553468329/>.

"Ararat Mirzoyan will be in Romania on a working visit," Radar Armenia, 3 Nisan 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2560923819/>.

"Armenia to Elaborate New Europe-India-Iran Transport Corridor," Avim, 9 Mayıs 2023, <https://avim.org.tr/en/Bulten/ARMENIA-TO-ELABORATE-NEW-EUROPE-INDIA-IRAN-TRANSPORT-CORRIDOR>.

"Armenia 'Forced To Join Russia-Belarus Union'," Azatutyun, 27 Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32195524.html>.

"Armenia now has almost no relations with Turkey and Azerbaijan, which should not remain like that: Pashinyan," News.am, 15 Mayıs, 2023, <https://news.am/eng/news/760101.html>.

- “Armenia ready to recognize Azerbaijan’s 86,600 km² territorial integrity which includes Nagorno Karabakh – Pashinyan,” ArmenPress, 22 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111461.html>.
- “Armenia to leave CSTO if Yerevan deems it ‘non-functional organization’— prime minister,” TASS, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.
- “Armenia to participate in US-led Defender 23 military exercises,” News.am, 6 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/753546.html>.
- “Armenia’s permanent population is 2,928,914, according to new census,” ArmenPress, 2 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110018.html#:~:text=Armenia’s%20permanent%20population%20is%20%2C928%2C914%2C%20according%20to%20the%202022%20census,were%20released%20earlier%20this%20week..>
- “Armenian government continues anti-ARF policies toward ARF Youth,” The Armenian Weekly, 29 Ocak 2023, <https://armenianweekly.com/2023/01/29/armenian-government-continues-anti-arf-policies-toward-arf-youth/>.
- “Armenian Prime Minister speaks about “big opportunity” to normalize relations with Turkey,” ArmenPress, 18 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1108950.html>.
- “Armenian soldiers die in fire blamed on heater lit with petrol,” BBC News, 19 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/news/world-europe-64329367>.
- “Armenia’s foreign trade turnover in January 2023 increased by 93.8% to nearly \$1.3 billion,” Arka News Agency, 6 Mart 2023, http://arka.am/en/news/business/armenia_s_foreign_trade_turnover_in_january_2023_increased_by_93_8_to_nearly_1_3_billion/.
- “Azerbaijan sets up checkpoints on the Lachin corridor,” EIU, 27 Nisan 2023, <https://www.eiu.com/n/azerbaijan-sets-up-checkpoints-on-the-lachin-corridor/>.
- “Azerbaijani MFA comments on Pashinyan’s claims voiced in Czechia,” APA.az 4 Mayıs 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/azerbaijani-mfa-comments-on-pashinyans-claims-voiced-in-czechia-402526>.

- “Azerbaycan-Ermenistan sınırında çatışma: 3 Azeri asker şehit,” NTV, 11 Nisan 2023,
https://www.ntv.com.tr/dunya/azerbaycan-ermenistan-sinirinda-catisma-3-azeri-asker-sehit,Gz_oG6jTI0uP2HeEQz34AQ.
- “Catholicos on demanding Armenia PM Pashinyan’s resignation: Our fatherly exhortation not limited by time,” News.am , 20 Nisan 2023,
<https://news.am/eng/news/755831.html>.
- “Despite ‘Glimmer of Hope’ in Armenia, Azerbaijan Conflict, Escalating Tensions Threaten to Derail Fragile Progress, Senior Official Tells Security Council,” United Nations, 20 Aralık 2022,
<https://press.un.org/en/2022/sc15154.doc.htm>
- “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: “(Teröristler için Nemesis anıtının yapılması) Ermenistan uçaklarına hava sahamızı kapattık”,” Habertürk, 3 Mayıs 2023,
<https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/31028599-disisleri-bakani-cavusoglu-teroristler-icin-nemesis-anitinin-yapilmasi-ermenistan>.
- “Erdoğan’dan Patrik Maşalyan’a taziye mesajı,” Agos, 24 Nisan 2023,
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28503/erdogan-dan-patrik-masalyan-a-taziye-mesaji>.
- “Ermenistan’da 24 Nisan anması,” Agos, 24 Nisan 2023,
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28500/ermenistan-da-24-nisan-anmasi>.
- “Ermenistan’dan Türkiye’ye: Nemesis Anıtı, dış politika ifadesi değil,” Cumhuriyet, 5 Mayıs 2023,
<https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiyeye-nemesis-aniti-dis-politika-ifadesi-degil-2078001>.
- “Euro 2024 elemeleri: Türkiye ilk maçta, Ermenistan deplasmanında 1-2 kazandı,” BBC Türkçe, 26 Mart 2023,
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1219lw61ko>
- “FM briefs Egypt media on details of Armenia proposals forwarded to Azerbaijan,” news.am, 23 Mart 2023,
<https://news.am/eng/news/751288.html>.
- “French FM visits Armenia in difficult period of time – Mirzoyan,” Armenpress, 28 Nisan 2023,
<https://armenpress.am/eng/news/1109835.html>.

- “IRI Armenia Poll Shows Concerns over National Security, Sharp Divisions on Russia, Improving Relations with Turkey,” IRI, 1 Mayıs 2023, <https://www.iri.org/news/iri-armenia-poll-shows-concerns-over-national-security-sharp-divisions-on-russia-improving-relations-with-turkey/>.
- “İnsani yardım için Türkiye-Ermenistan kara sınırı 35 yıl sonra açıldı,” Sözcü, 11 Şubat 2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/gundem/son-dakika-insani-yardim-icin-turkiye-ermenistan-kara-siniri-35-yil-sonra-acildi-7588680/>.
- “İran, Hindistan ve Ermenistan Arasında 3’lü İstişare,” Tesnim Haber Ajansı, 21 Nisan 2023, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2023/04/21/2883376/iran-hindistan-ve-ermenistan-aras%C4%B1nda-3-l%C3%BC-isti%C5%9Fare>.
- “Kremlin slams ‘provocative’ Armenian claims about ‘being forced to’ join Russia-Belarus union state,” Anadolu Agency, 27 Aralık 2022, <https://www.aa.com.tr/en/world/kremlin-slams-provocative-armenian-claims-about-being-forced-to-join-russia-belarus-union-state/2774043>.
- “Mirzoyan Ankara’da: “Bu Acı Bize Yabancı Değil,” VOA, 15 Şubat 2023, <https://www.voaturkce.com/a/mirzoyan-ankarada-bu-aci-bize-yabanci-degil/6963797.html>.
- “Mirzoyan-Lavrov meeting in Moscow,” Jam News, 21 Mart 2023, <https://jam-news.net/meeting-of-lavrov-and-mirzoya-in-moscow/>.
- “Moscow requests clarification on Armenia’s participation in NATO drills,” Mediamax, 13 Nisan 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/50944/>.
- “New Council of Europe Action Plan for Armenia launched in Yerevan,” Coe, 16 Şubat 2023, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/new-council-of-europe-action-plan-for-armenia-launched-in-yerevan#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20Action,Republic%20of%20Armenia%20Ararat%20Mirzoyan..>
- “Nikol Pashinyan and Mikhail Mishustin meet in Almaty,” Official Website of the Prime Minister of Armenia, 2 Şubat 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/02/02/Nikol-Pashinyan-Mikhail-Mishustin/>

- “No: 111, 24 Nisan 2023, 24 Nisan 2023 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2023,
https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-24-nisan-2023-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukumet-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfav.
- “No: 113, 26 Nisan 2023, Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.” Agos, 26 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa.
- “Olaf Scholz Backs Karabakh’s Right to Self-Determination,” Hetq, 3 Mart 2023, <https://hetq.am/en/article/153738>.
- “Pashinyan and Menendez discussed the developments taking place in the South Caucasus,” Radar.am, 18 Şubat 2023,
<https://radar.am/en/news/politics-2553432870/>
- “Peskov comments on Armenian-Azerbaijani talks in the US,” Mediamax, 2 Mayıs 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51161/>.
- “PM Pashinyan attends Victory Day Parade in Moscow,” Armenpress, 9 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110514.html>.
- “PM Pashinyan describes Foreign Minister’s Turkey visit as “very important and meaningful” ,” Armenpress, 16 Şubat 2023,
<https://armenpress.am/eng/news/1104282.html>.
- “Press remarks by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia,” European Council Council of EU, 14 Mayıs 2023,
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/14/press-remarks-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.
- “Protests of Azerbaijani eco-activists continue on Khankandi-Lachin road?,” Report.az, 9 Şubat 2023,
<https://report.az/en/karabakh/protests-of-azerbaijani-eco-activists-continue-on-khankandi-lachin-road/>.
- “Russia-Ukraine war: 2022 witnesses a fourfold growth in money transfers from Russia to Armenia,” Ampop Media, 27 Nisan 2023,
<https://ampop.am/en/transfers-from-russia-to-armenia-increased-4-times/>.

- “Rusya Dışışleri Bakanı Lavrov, Ermeni mevkidaşı Mirzoyan ile Semerkant’ta görüştü,” Son Dakika, 14 Nisan 2023,
<https://www.sondakika.com/haber/haber-rusya-disisleri-bakani-lavrov-ermeni-mevkidasi-15767263/>.
- “SC-5, 17 Mart 2023, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç’in Avrupa Parlamentosu’nun “AB-Ermenistan İlişkileri” Başlıklı Raporu Hakkındaki Soruya Cevabı,” T.C. Dışışleri Bakanlığı, 17 Mart 2023,
https://www.mfa.gov.tr/sc_-5_-avrupa-parlamentosu-nun-ab-ermenistan-iliskileri-baslikli-raporu-hk-sc.tr.mfa.
- “Secretary Antony J. Blinken at the Bilateral Peace Negotiation Closing Session with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan and Azerbaijani Foreign Minister Jeyhun Bayramov,” US Department of State, 4 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-bilateral-peace-negotiation-closing-session-with-armenian-foreign-minister-ararat-mirzoyan-and-azerbaijani-foreign-minister-jeyhun-bayramov/>.
- “Secretary Blinken’s Call with Azerbaijani President Aliyev,” US Department of State, 21 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-azerbaijani-president-aliyev-11/>; “Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan,” US Department of States, 20 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-12/>.
- “Sergey Lavrov on what was achieved at the trilateral meeting of the Foreign Ministers of Russia, Azerbaijan and Armenia,” Turan.az, 19 Mayıs 2023, turaz.az/ext/news/2023/5/free/politics_news/en/4705.htm.
- “Sergey Lavrov: US ‘advises’ Armenia to drive away Russian military base, border guards,” News.am, 17 Mayıs 2023,
<https://news.am/eng/news/760347.html>.
- “Sisi Arrives in Armenia in First Ever Visit by an Egyptian President,” Egyptian Streets, 29 Ocak 2023,
<https://egyptianstreets.com/2023/01/29/sisi-arrives-in-armenia-in-first-ever-visit-by-an-egyptian-president/>
- “Tehran, Yerevan Become Sister Cities,” Azatutyun, 18 Ocak 2023,
<https://www.azatutyun.am/a/32229418.html>.

“Toivo Klaar: We can have peace between Armenia and Azerbaijan - Interview,” APA, 8 Mart 2023,
<https://apa.az/en/foreign-policy/toivo-klaar-we-can-have-peace-between-armenia-and-azerbaijan-interview-398159>.

“UN mission on Lachin corridor only possible with consent of Azerbaijan, Armenia, says Russia,” Anadolu Agency, 8 Şubat 2023,
<https://www.aa.com.tr/en/europe/un-mission-on-lachin-corridor-only-possible-with-consent-of-azerbaijan-armenia-says-russia/2812026>.

“Vahagn Khachaturyan and the Prime Minister of Estonia discussed issues of security and regional importance,” Radar Armenia, 16 Ocak 2023,
<https://radar.am/en/news/politics-2547727481/>.

“Vardanyan was not fired at Aliyev’s request”: opinion from Yerevan,” Jam-News, 23 Şubat 2023,
<https://jam-news.net/dismissal-of-ruben-var-danyan/>.

“We must make efforts to ensure efficiency and development. PM Pashinyan receives participants of “iGorts” program,” ArmenPress, 6 Şubat 2023,
<https://armenpress.am/eng/news/1103473.html>.

“Zareh Sinanyan fiddled his violin during visit to eastern US cities while Armenia, Artsakh burned,” The Armenian Weekly, 11 Mart2023,
<https://armenianweekly.com/2023/03/11/zareh-sinanyan-fiddled-his-violin-during-visit-to-eastern-us-cities-while-armenia-artsakh-burned/>